

HACİBEYZADE AHMED MUHTAR'IN GÖZÜNDEN BURSA'DA SOSYO EKONOMİK HAYAT

 Cengiz KESKİN*

ÖZET

Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk fethettiği bölgelerden biridir. İstanbul'a yakınlığı ve stratejik konumundan dolayı bu kente ayrı bir gözle bakılmış, devletin sonuna kadar değerinden bir şey kaybetmemiştir. Tarih araştırmalarında daha çok siyasi sahanın değerlendirildiği, sosyoekonomik perspektifin ise ikinci planda kaldığı söylenebilir. Hacıbeyzade Ahmed Muhtar tarafından kaleme alınan Bursa Sergisi Rehberi isimli eser, sosyoekonomik yapının ele alındığı nadir eserlerden biridir. Mezkûr çalışma bu nedenle değerlendirilmeye uygun bulunmuştur. Bu çalışmada Bursa'nın engin siyasi tarihine, idari, demografik ve coğrafi özelliklerine kısaca değinildikten sonra, bahsedilen eser temelinde şehrin sosyoekonomik yapısına odaklanılmıştır. Monografik olarak ele alınan Bursa şehrinin özgün ve farklı nitelikleri ön plana çıkarılmış, şehrin yıllar içinde geçirdiği ekonomik ve toplumsal süreç izah edilmiştir. 1923 yılına ait veriler ile önceki yıllara ait veriler mukayese edilmiş, Bursa'nın yeni kimliği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Hacıbeyzade Ahmed Muhtar, 1923, Bursa sergisi rehberi, sosyoekonomik hayat

Socio-Economic Life in Bursa Through the Eyes of Hacıbeyzade Ahmed Muhtar

ABSTRACT

Bursa is one of the first regions conquered by the Ottoman Empire. Due to its proximity to Istanbul and its strategic location, this city was viewed with a special eye and did not lose any of its value until the end of the state. It can be said that in historical research, the political field is mostly evaluated and the socio-economic perspective remains in the background. The work titled Bursa Exhibition Guide written by Hacıbeyzade Ahmed Muhtar is one of the rare works that deals with the socio-economic structure. For this reason, the study was found suitable for evaluation. In this study, after briefly mentioning the vast political history, administrative, demographic and geographical characteristics of Bursa, the socio-economic structure of the city is focused on the basis of the mentioned work. The unique and different characteristics of the city of Bursa, which was handled monographically, were highlighted and the economic and social processes the city went through over the years were explained. Data from 1923 was compared with data from previous years, and Bursa's new identity was revealed.

Key Words: Bursa, Hacıbeyzade Ahmed Muhtar, 1923, Bursa exhibition guide, socio-economic life

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kırklareli / TÜRKİYE, cengizkeskin@klu.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Keskin, C. (2025). Hacıbeyzade Ahmed Muhtar'ın gözünden Bursa'da sosyoekonomik hayat. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(49), 651-676. <https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1621774>

Gönderim Tarihi / Sending Date: 16 Ocak / January 2025

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 9 Mayıs / May 2025

Giriş

Şehirler, bulundukları toplumun sosyal hayatını yansıtan birer ayna gibidir. Temel özellikleri açısından benzerlikler taşıyalar da derinlemesine incelendiklerinde parmak izleri gibi her şehir birbirinden farklıdır. Bu noktada her şehrin tıpkı insanlar gibi farklı hikâyeleri, özellikleri, dinamikleri ve karakterleri vardır. Tarihi kadim zamanlara kadar uzanan Bursa konumu, iklimi ve misyonu ile önemli bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Bursa şehir tarihi hakkında birçok araştırmacı farklı dönemlerde ve farklı nitelikte çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış bir yazar olan Hacıbeyzade Ahmed Muhtar'dır.¹ Bahsi geçen yazar tarafından kaleme alınan *Bursa Sergisi Rehberi* isimli eserde, Bursa şehir tarihine ışık tutacak önemli bilgilere yer verilmiştir (Ahmed Muhtar, 1339: 10-22). Bununla beraber Bursa'nın kadim tarihiyle ilgili ihtilaflı bilgiler mevcuttur. Nitekim şehir tarihinin MÖ 550-2500 yıllarına kadar indiğine dair farklı anlatımlar söz konusudur. Bursa'nın Bitinya Krallığı'nın önemli bir bölgesi olduğu ise tartışmasızdır. Öyle ki Prusias ismiyle yâd olunan Bitinya kralları, bu şehre kendi adlarını verecek kadar değer vermişlerdir. Prusia ismi zamanla değişime uğrayarak Prusa, Pursa ve son olarak Bursa'ya dönüşmüştür (İnalçık, 1992: 445-449; Hülâgü, 2001: 135). Sırasıyla Bitinya Krallığı, Roma, Bizans ve Osmanlı Devleti egemenliği altında kalan Bursa, Bitinya Krallığı döneminde İzmit'e (*Nicomedia*) bağlı bir konumdadır. Bu durum Roma İmparatorluğu'nun bölgede egemen olmasıyla bir değişikliğe uğramamış, idari yapı aynı şekilde devam etmiştir (HVS, 1324: 118). Roma ve Bizans dönemlerinde Bursa'nın ehemmiyetinin daha da arttığı anlaşılmaktadır. Sadece MS 325 yılında yapılan İznik Konsili bile Bursa ve çevresinin tarihi misyonu hakkında bir fikir vermektedir. Bahsedilen konsilin Hristiyanlık dinî açısından değeri tartışılmayacak kadar büyüktür (Taşpınar, 2004: 24).

Bursa, Anadolu'da Türk akınlarının başladığı 11. yüzyılın sonlarına kadar bu statüsünü korumuştur. 1075 yılında Bursa ve çevresinde başlayan kısa süreli Selçuklu egemenliği I. Haçlı Seferi ile 1097 yılında sona ermiş, bölge Osmanlı fethine kadar tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Orhan Bey döneminde 1326'da fethedilen Bursa, Timur'un bölgeyi ele geçirdiği kısa bir müddet dışında Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. Osmanlı döneminde önemli görevler üstlenen bu şehir, Türk-İslam şehri kimliğine bürünmüştür (Kaya, 1999: 6-19; Cebesoy, 1953: 436). Osmanlı Devleti, Bursa'nın 1326 yılında başkent yapılmasıyla beylikten devlet olmaya doğru evrilebilmiştir (İnalçık, 1992: 447). Bu durum açıkça göstermektedir ki, tam teşekküllü bir devlet olabilmek için her şeyden önce müstahkem ve donanımlı bir başkente ihtiyaç vardır. Bursa'nın başkent yapılması Türklerin kaderini değiştiren önemli kazanım olmuştur² (Neşri, 1983: 98-101). I. Murad döneminde başkentini Edirne'ye nakledilmesi dahi Bursa'nın değerini azaltmamıştır. Zaten bu değişiklik Edirne'nin Bursa'dan daha önemli bir şehir olmasından dolayı değil, Balkanların fethinde kolaylık sağlanabilmesi adına yapılmıştır³ (Uzunçarşılı, 1947: 67-71, 174-179).

¹ Çalışmanın anlam bütünlüğünü bozmamak adına bundan sonraki anlatımlarda Hacıbeyzade Ahmed Muhtar'ın ismi, Ahmed Muhtar olarak geçecektir. Ahmed Muhtar, 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Kadiri şeyhlerinden Miralay Hacı Osman Bey'dir. Soyadı kanunu ile beraber Yeğtaş soyadını almıştır. Üretken bir yazar olduğu anlaşılan Ahmed Muhtar'ın *Bursa Sergisi Rehberi* (Ahmed Muhtar, 1339) dışında, *Şair Hanımlarımız* (Ahmed Muhtar, 1311) ve *Osmanlı Memleketleri* (Ahmed Muhtar, 1314) isimlerinde kitapları da mevcuttur. Ayrıca *Muhibban* isimli dergiyi yayına hazırlamıştır (Kalenderoğlu, 2021: 342-343; Maden, 2013: 126; Kara, 2020: 34-35).

² Bursa'nın alınmasıyla birlikte başkentini buraya nakleden Osmanlı Beyliği'nden, artık Osmanlı Devleti olarak bahsetmek mümkündür. Böyle büyük bir medeniyete ve geçmişe sahip olan Bursa'dan yönetilmeye başlayan devlet hızla yayılmaya başlamış, kısa süre içinde bugün Doğu ve Güney Marmara olarak isimlendirilen bölgeler fethedilmiştir.

³ Bursa'nın değerini gösteren en temel parametre hiç şüphesiz padişah mezarlarıdır. Osman Bey, Orhan Bey, I. Murad (Hüdavendigar), I. Beyazid (Yıldırım), I. Mehmed (Çelebi) ve II. Murad dâhil olmak üzere ilk altı Osmanlı

I. Murad döneminden Fatih dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin siyasi başkenti Edirne, manevi başkenti ise Bursa olmuştur. Bu durum Bursa'nın manevi değeri dışında, stratejik bir konumda olmasından da kaynaklanmıştır. Bu şehrin, fethiyle birlikte devletin önemli merkezlerinden biri haline geldiği açıktır. Bu bağlamda Bursa'nın ikinci plana düşmesi esasen Edirne'nin başkent yapılmasıyla değil, İstanbul'un fethiyle olmuştur. 1453 yılından itibaren Bursa'nın İstanbul'un gölgesinde kaldığı söylenebilir. Bununla beraber Bursa, tarihin hiçbir devrinde değerinden bir şey kaybetmemiştir (Davutoğlu, 2016: 114; Tanpınar, 2016, 143). Özellikle ipek ticareti ve el sanatlarıyla Osmanlı'nın önemli merkezlerinden biri haline gelen Bursa'nın nüfusu hızla artmış, ekonomik olarak gözde bir şehir olmaya devam etmiştir (Lowry, 2003: 37-38).

Yüzyıllar boyunca Hüdavendigar Vilayeti'nin bir parçası olan Bursa'nın, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde de durumu değişmemiştir. Bahsi geçen vilayetin idari yapılanmasında bazı küçük değişimler yaşansa da Bursa'nın Hüdavendigar Vilayeti'nin merkez sancağı olma statüsü Osmanlı Devleti'nin sonuna dek sürmüştür (Karpas, 2003: 188-190). Ayrıca Bursa'nın İstanbul'a olan yakınlığı, onun her daim önemli olmasını sağlamıştır. Bununla beraber salt İstanbul'a yakınlık bazen bir anlam ifade etmemektedir. Nitekim Ahmed Muhtar, Bursa'nın başkente⁴ çok yakın konumda olmasına rağmen ulaşım imkânlarının kısıtlı olması sebebiyle gereği kadar ziyaret edilmediği kanısındadır. Bu eksikliği gidermek amacıyla bu eseri kaleme aldığını ifade eden Ahmed Muhtar, rehberin Avrupa ülkelerinde olduğu gibi kapsamlı bir çalışma olmadığını, ancak Bursa şehrini tanıtmaya yeteceğini düşünmüştür. Böylece Bursa şehri layık olduğu değeri görebilecek, bir seyyah gözüyle gezilip görülebilecektir. Bu teşebbüsün ileride benzer ve daha güzel eserlere vesile olacağını düşünen yazar, kendisine bu konuda her türlü kolaylığı sağlayan Sergi Komisyonu Heyeti'ne de minnettarlığını dile getirmiştir⁵ (Ahmed Muhtar, 1339: 2-3; Ataman, tarihsiz: 43).

Ahmed Muhtar tarafından Bursa şehri için yapılan bu çalışma esasen ilk değildir. Bursa ile ilgili 1906 ve 1909 yıllarında benzer sergi çalışmaları yapılmıştır (Korkmaz & Eken, 2013: 11-13). Bu bağlamda Ahmed Muhtar tarafından kaleme alınan bu çalışma Bursa sergi rehberlerinin üçüncüsü hükmündedir. Ancak bu çalışmayı diğer sergilerden farklı kılan husus Bursa'nın Yunan işgalden kurtulmasının birinci yıldönümünde basılmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle 1906 ve 1909'da yayınlanan Bursa sergileri Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında, 1923 yılında basılan bu eser ise yeni devletin himâyesi altında yapılmıştır. Bahsi geçen eserin,

padişahının kabirleri Bursa'dadır. Bu durum Bursa'nın Osmanlı Devleti için taşıdığı manevi ve politik değeri göstermektedir.

⁴ Başkentten kasıt, Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'dur. Bilindiği gibi Ankara 27 Aralık 1919'dan başlayarak Türk ulusal hareketinin merkezi olmuştur. TBMM bu şehirde kurulmuş, yeni devletin temeli burada atılmıştır. Bu yönüyle yeni devletin başkenti esasen 1919 yılından itibaren Ankara'dır. Ancak bu gerçeğin resmîyete dönüştüğü tarih 13 Ekim 1923'tür (Dinçer, 1997: 229).

⁵ Bahsi geçen komisyon heyeti 4. Kolordu Kumandanı Kemaleddin Paşa ve ikinci başkan İnegöllüzade Hacı Safvet Bey'in riyasetinde 27 üyeden oluşmaktadır. Üyelerin kimlik ve meslek bilgileri şu şekildedir: 1-Asaf Bey (Umur-u Miyahiye Mühendisi), 2-Ahmed Tevfik Bey (Tüccardan), 3-Edhem Efendi (Edremit Ticarethane Sahibi), 4-Edhem Pertev Bey (Vilayet Matbaası Müdürü), 5-Edib Kemal Bey (Umur-u Hukukiye Müdürü), 6- Haydar Bey (Maarif Müdürü), 7-Burhaneddin Bey (İtibar-ı Millî Veznedarı), 8-Tevfik Hadi Bey (Polis Müdürü), 9-Hasan Sami Bey (Belediye Reisi), 10-Hasan Fehmi Bey (Müze Müdürü), 11- Halim Bey (Encümen-i Daimi Azasından), 12-Hakkı Baha Bey (Meclis-i Umumi Vilayet Azasından), 13-Reşad Bey (Terbiye-i Etfal Mektebi Müdürü), 14-Remzi Bey (Jandarma Kumandanı), 15- Şerif Bey (Nafia Ser Mühendisi), 16-Şefik Bey (Sabık Nafia Mühendisi), 17-Sabit Efendi (Fabrikatör), 18-Adil Bey (Reji Müdürü), 19-İzzeddin Bey (Hastahane Ser Tabibi), 20-İzzet Bey (Orman Müdürü), 21- Kazım Bey (Ziraat Müdürü), 22-Kamil Bey (Ticaret Odası Reis-i Sanisi), 23-Ferid Bey (Ticaret Odası Reis-i Sanisi), 24-Muhtar Bey (Hacı Bey Zade), 25-Murtaza Bey (Rıza Bey Zade), 26-Memduh Bey (Safvet Bey Zade), 27-Necib Bey (Mekteb-i Sultani Müdürü).

iki yılı aşkın bir süre Yunan işgali altında kalan bölgenin tekrar kurtarılmasından sonra kaleme alınması bu çalışmaya farklı bir değer ve anlam katmıştır.⁶

Bursa'nın araştırılmaya değer ve önemli bir şehir olduğu tartışmasıdır. Nitekim Bursa üzerine yazılmış literatür bu durumu açıkça teyit etmektedir. Ancak bu çalışmalarda daha çok siyasi sahanın değerlendirildiği, sosyoekonomik perspektifin ise ikinci plana atıldığı görülmektedir. Bu çalışma her şeyden önce bu konudaki eksikliği gidermek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu makalenin Bursa şehir tarihine katkı sunacağı ve bu alandaki akademik boşluğu bir nebze de olsa dolduracağı ümit edilmektedir. Çalışmamız *Bursa Sergisi Rehberi* temelinde ele alınmış, dönemin diğer literatürü ile desteklenmiştir. Bu bağlamda arşiv kaynakları, devlet ve vilayet salnameleri etraflıca ele alınmış, Bursa şehri üzerine yazılmış kaynaklardan istifade edilmiştir. Ahmed Muhtar'ın bakış açısıyla mevcut literatür harmanlanarak Bursa şehrinin sosyoekonomik yapısına dair yeni bir düşünce ortaya konulmuştur.

Bursa'nın İdari Statüsü, Demografik ve Coğrafi Yapısı

Sosyoekonomik temelli şehir çalışmalarında idari, demografik ve coğrafi yapı dikkate alınmazsa o çalışmalar mesnetsiz ve kısır kalacaktır. Bu bağlamda Bursa'nın sosyoekonomik yapısını değerlendirmeden önce yönetim sistemini, nüfusunu ve coğrafi yapısını kısaca tahlil etmek gerekmektedir. Bilindiği gibi klasik Osmanlı idari yapılanmasında şehirler, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği altında iki kısımda yönetilmekteydi. İlerleyen süreçte idari yapılanmada bazı değişimler yaşanmış, Anadolu çeşitli vilayetlere bölünmüştür. Hüdavendigar Vilayeti de oluşturulan bu vilayetlerden biridir (Uzunçarşılı, 1984: 102; Mutaş, 2003: 17-18). 1868 yılına ait devlet salnamesinde Hüdavendigar Vilayeti'nin sancakları Kocaeli, Karesi ve Hüdavendigar sancaklarından müteşekkildir. Bursa ise Hüdavendigar Sancağı'nın kazalarından biridir. Bursa dışında sancağın diğer kazaları Gemlik, Pazarköy, Mudanya, Yalova, Karamürsel, Tirilye, Bilecik, Lefke, Karacaşehir, Gölpazarı, Söğüt, Mihaliç, Nahiye-i Gökçedağ maa Sancak Kirmasti, İnegöl, Maa Nahiye-i Yarhisar, Yenişehir, İznik, Pazarcık, Nahiye-i Harmancık maa Domaniç, Nahiye-i Atranos maa Cebel-i Cedit idi (SDAO, 1285: 178).

1870'lerden sonra Osmanlı Devleti idari yapılanmada tekrar yenilenmeye gidince bu durumdan Hüdavendigar Vilayeti de etkilenmiştir. Nitekim 1902 yılında Hüdavendigar Vilayeti; Bursa, Ertuğrul, Kütahya, Karahisar-ı Salib ve Karesi sancaklarından oluşmaktadır. Vilayete bağlı sancaklar ise Gemlik, Pazarköy, Mihaliç, Mudanya, Kirmasti, Atranos, Söğüt, İnegöl, Yenişehir, Eskişehir, Gediz, Uşak, Simav, Bolvadin, Sandıklı, Aziziye, Ayvalık, Burhaniye, Edremid, Erdek, Bandırma, Gönen, Bigadiç, Sındırgı ve Balya'dan müteşekkildir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi 20. yüzyılın başlarında şehrin idari taksimatında bazı değişimler yaşanmıştır. Hüdavendigar Vilayeti bu dönemde 5 sancak, 25 kazadan oluşan büyük bir Osmanlı vilayeti konumundadır (SDAO, 1320: 546-557).

Bu teşkilatlanmaya göre vilayetin hududu kuzeyde Marmara Denizi ve İzmit Sancağı, doğuda Kastamonu ve Ankara, güneyde Konya ve Aydın vilayetleri, batıda ise Adalar Denizi ve Biga Sancağı ile çevrilmiştir. Bu sınırlar dikkate alındığında Hüdavendigar Vilayeti 20. yüzyılın başı itibarıyla İsviçre, Belçika, Hollanda ve bazı Balkan devletlerinden daha büyük bir yüzölçümüne sahiptir. II. Meşrutiyet'ten sonra idari yapılanmada tekrar değişikliğe gidilmiş, Kütahya, Karesi ve Afyonkarahisar sancakları Hüdavendigar Vilayeti'nden ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar idari yapı bu şekilde devam etmiş, son olarak TBMM Hükümeti Ertuğrul Sancağı'nı da Hüdavendigar Vilayeti'nden ayırmıştır. Bursa Sancağı'na

⁶ *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi de Bursa'da açılması planlanan bu sergiyi okurlarına duyurmuştur. Serginin Bursa'nın kurtuluşunun yıl dönümü olan 11 Eylül'de başlayacağı ve Ocak ayının sonuna kadar devam edeceği kamuoyuna bildirilmiştir (*Hâkimiyet-i Milliye*, Bursa'da Bir Mühim Sergi, 8 Temmuz 1923).

Hüdavendigâr Vilayeti ismi verilmiş, vilayetin kazalarını ise Orhan Gazi, Gemlik, Mudanya, Karacabey, Kirmasti, Orhaneli ve Bursa oluşturmuştur⁷ (Ahmed Muhtar, 1339: 22-24).

Bursa'nın nüfus verileri konusuna gelindiğinde ise farklı yorumlar göze çarpmaktadır. Örneğin Cuinet'e göre Bursa'nın 1893'teki nüfusu 132.047'dir (Cuinet, 1894: 113). Standford J. Shaw ise şehrin genel nüfusunun 120.000 civarında olduğunu iddia etmiştir. Shaw'a göre Müslümanların nüfusu 19. yüzyılın sonu itibarıyla 89.663 iken, 1914'te 110.301'e ulaşmıştır. Gayrimüslimlerin nüfusu ise şehirdeki genel nüfusun yaklaşık 1/4'ünü teşkil etmektedir. Gayrimüslim nüfus içinde en büyük pay Rumlara ait olmakla beraber, Ermeni ve Yahudilerin de Bursa'da hatırı sayılır bir nüfusu bulunmaktadır. 1885 yılı itibarıyla 21.286 olan Rum nüfus, 1914'te 24.048'e çıkmıştır. Ermenilerin nüfusu da bölgede ciddi oranda artmıştır. 1885'te Bursa'da 3.232 nüfusu olan Ermenilerin, 1914 itibarıyla nüfusu 6.433 olmuştur. Yahudilerin nüfusu ise 1885'te 2.584 iken, 1914'te 3.687'e ulaşmıştır (Shaw, 1980: 191-205). Görüldüğü gibi gerek Müslümanların, gerekse gayrimüslimlerin nüfusu her geçen yıl artmıştır. Ancak Ermenilerin diğer etnik unsurlara göre çok daha hızlı bir şekilde nüfusunun arttığı söylenebilir. Öyle ki kısa bir zaman dilimi içinde Bursa'daki Ermeni nüfus iki katına çıkmıştır.

Dönemin vilayet salnamelerinde de yakın rakamlardan bahsedilmektedir. Örneğin 1906 yılına ait Hüdavendigâr Vilayeti salnamesine göre Bursa'nın genel nüfusu 137.653'tür. Bahsi geçen salnameye göre şehirdeki Müslümanların sayısı 101.913'tür. Geriye kalan 35.740 kişilik nüfus ise Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Musevi ve Kıpti olarak kategorize edilmiştir. Gayrimüslim nüfus içinde yine Rumların üstünlüğü göze çarpmaktadır. Rumların şehirdeki nüfusu 23.434 iken, Ermenilerin 6.529, Katoliklerin 684, Protestanların 254, Musevilerin 3.514 ve Kıptilerin 1.325'tir (HVS, 1324: 606-607). Bu bilgiler ışığında şu gerçeği ifade etmek gerekir ki, şehirdeki nüfus muhtelif kaynaklarda farklı rakamlarla ifade edilmiştir. Bununla beraber nüfus verileri arasında büyük farklar yoktur. Bu durum Bursa nüfusunun aşağı yukarı bu sayılarda olduğunu kanıtlamaktadır. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki nüfus dengesinin ise fazla değişmediği söylenebilir. Bu gruplar arasındaki nüfus dengesi hemen her kaynakta Müslümanların lehine olarak 1/4 oranında gösterilmiştir. Öyle anlaşıyor ki şehirdeki etkin güç Müslümanların elinde olmaya devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu son nüfus sayımı Bursa nüfusunun 150.000 civarında olduğunu göstermektedir. Buna göre Müslümanların nüfusu 110.301, Rumların 24.048, Ermenilerin ise 6.433'tür. Diğer etnik grupların sayısı ise 5.026'dır. Bu istatistiki bilgilerden hareketle şehir nüfusunun 1914 yılı itibarıyla 144.777 kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır. Savaş sonrası durum ise Müslümanlar açısından pek iç açıcı değildir. Müslümanlar Bursa'nın Yunan işgaline uğradığı yıllarda şehirde azınlık konumuna düşmüştür. Nitekim 1919-1920 yıllarında İngilizler tarafından hazırlanan raporlar, Bursa'da Müslüman nüfusunun 27.000'e kadar düştüğünü göstermektedir. Diğer taraftan Rumların nüfusu 90.000, Ermenilerin nüfusu 57.000, Yahudilerin nüfusu ise 11.000'e kadar çıkmıştır (Zamir, 1981: 102).

Bu veriler ışığında şehirdeki Müslüman nüfusun hızla azaldığı, gayrimüslim nüfusun ise şaşırtıcı bir şekilde arttığı anlaşılmaktadır. Ancak bu istatistiki verilerin güvenilirliği konusunda şüpheler vardır. Rumları her konuda destekleyen ve cesaretlendiren İngilizlerin bu konuda da taraflı oldukları söylenebilir. Çünkü hazırlanan nüfus raporlarında abartılı rakamlar

⁷ Bu bilgilerden anlaşılabileceği gibi Hüdavendigâr Vilayeti'nin yüzölçümü Cumhuriyet'e doğru giden süreçte tedrici olarak küçülmüştür. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonraki idari yapılanmayla şehrin yüzölçümünün bir hayli azaldığı görülmektedir. Bu durumun farklı nedenleri olabilir ancak büyük bir alana yayılan bir vilayeti idare etmenin ne kadar zor olduğu açıktır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin bu idari değişikliği bazı aksaklıklar nedeniyle yaptığı söylenebilir. Sınırları küçülen Bursa'nın bu şekilde daha rahat yönetildiği açıktır.

göze çarpmaktadır. Bununla beraber bölgenin işgaliyle önemli bir Müslüman nüfusun bölgeden göç ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Türkleri azınlık konumuna düşürüp Bursa ve civarını kendi egemenlikleri altına katmak isteyen Rumların bölgede uyguladıkları katliamlar da yapılan zorunlu göçleri hızlandırmıştır.

Vilayetin genel nüfusu 1922 yılı itibariyle 200.000 sınırındadır⁸(Ahmed Muhtar, 1339: 22-24). Ancak şurası unutulmalıdır ki bu sayım vilayetin Yunan işgalinden kurtulmasının hemen akabinde yapılmıştır. Yunan işgali sırasında bölgede yaşayan ahalinin bir kısmı Anadolu'nun farklı bölgelerine hicrete mecbur kalmış, ahalinin bir kısmı ise Yunan mezalimi altında hayatını kaybetmiştir⁹ (Yüceer, 2005: 3-16). Bu durum dönemin önemli gazetesi ve Millî Hükümet'in yayın organı olan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine de yansımış, şehirdeki gelişmeler kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır.¹⁰ Bu hakikatler göz önüne alındığında bölge nüfusunun eskiye oranla azaldığı tartışmasızdır. Bölgede yapılan bilinçli kıyım, katliam ve yağmalar Bursa şehrinin demografik yapısını etkilemiştir (BOA, MV, 221/49; BOA, DH.İ.UM, 20-31/14-22). Bununla beraber Anadolu'nun işgalden kurtulmasıyla bölgeden göç etmek zorunda olan yerli halk eski yurtları olan Bursa'ya dönmeye başlamıştır.

Bursa'ya sadece Anadolu'nun muhtelif yerlerinden değil, Yunanistan bölgesinden de muhacirler gelmiştir. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması gereğince Bursa'ya 2.284 aile yerleştirilmiştir (Ataman, tarihsiz: 33). Ortalama bir hesapla bir ailenin anne, baba ve 3 çocuktan oluştuğu düşünülürse, Yunanistan'dan Bursa'ya yerleşen kişi sayısının 11.420 olduğu söylenebilir (Arslan, 2001: 86-92). 1927 yılına ait Bursa Vilayet Salnamesi verilerinde ise Bursa'ya 39.808 muhacirin yerleştirildiği belirtilmiştir (BVS, 1927: 367). 1923 yılından 1930 yılına kadar Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesinin devam ettiği hesaba katıldığında Bursa'ya muhacirlerin gelmeye devam ettiği de açıktır (Toprak, 2015: 253).

Bursa'nın ikliminin de şehrin idari ve demografik yapısı gibi değişken olduğu söylenebilir. Bölge iklimi için “*ne kara ne de deniz iklimine sahiptir*” ifadesini kullanan Ahmed Muhtar, esasen bu bölgenin geçiş iklimine sahip olduğunu anlatmak istemiştir. Yağmurlar genellikle ilkbahar, sonbahar ve kış aylarında görülmektedir. Şehir merkezinde kar nadiren görülürken, Keşiş'ten¹¹ kar hiç eksik olmaz. Şayet Bursa'da iklim kurak geçerse işte bu dağdan eriyen sular şehre ve toprağa ihtiyacı olan suyu bu şekilde vermektedir. Bölgede güçlü rüzgârların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki bölgede çok etkili olan lodos bazen çok büyük ve heybetli ağaçları bile devirebilmektedir (Ahmed Muhtar, 1339: 25-27). Bahsedilen rüzgârın etkisiyle çatılardaki kiremitlerin dahi uçtuğu, kiremitlerin üzerine ağır taşlar koyan halkın lodosa karşı önlem alınmaya çalışıldığı ifade edilmiştir (Abdülkadir, 2009: 24).

Ahmed Muhtar, Keşiş Dağı'nın tarihi ve farklı özellikleri üzerinde bir hayli durmuştur. Bu dağın doğu ve batı istikâmeti üzerinde uzandığını, adeta şehrin bel kemiğini oluşturduğunu ifade etmiştir. Ahmed Muhtar bu dağın özelliklerinden bahsederken farklı kaynaklardan da yararlanmış, bunları dipnot olarak vermeyi ihmal etmemiştir. Dağın morfolojik yapısını, nasıl

⁸ Ahmed Muhtar'a göre Hüdavendigar vilayetinin tam olarak nüfusu 198.064'tür. Vilayete bağlı kazaların nüfusuna bakıldığında Bursa'nın 118.473, Orhangazi'nin 3.666, Gemlik'in 8.702, Mudanya'nın 5.635, Karacabey'in 15.651, Kirmasti'nin 24.587 ve Orhaneli'nin ise 21.350 nüfusa sahip olduğu görülmektedir.

⁹ 8 Temmuz 1920 tarihinde işgale uğrayan Bursa, 11 Eylül 1922 tarihine kadar Yunan işgali altında kalmıştır. Bursa'nın işgal sürecinde Yunan kuvvetleri şehirde halkın elindeki eşyaları yağmalamış, Kuva-yı Milliye'ye destek verenleri tutuklamış ve hatta masum halka yönelik kanlı eylemlerde bulunmuşlardır. Bu nedenle halkın önemli bir kısmı şehri terk ederek güvenli bölgelere kaçmak durumunda kalmıştır (*Hâkimiyet-i Milliye*, Bursa Fecayii, 12 Temmuz 1920; *Hâkimiyet-i Milliye*, Bahtsız Bursa, 12 Temmuz 1920).

¹⁰ (*Hâkimiyet-i Milliye*, Bursa'yı Soyuyorlar, 29 Temmuz 1920; *Hâkimiyet-i Milliye*, Bursa'da Yunanlılar, 23 Ağustos 1920).

¹¹ Günümüzde Uludağ olarak isimlendirilen Keşiş Dağı geçmişte farklı adlarla anılmıştır. Bölgenin en önemli yükseltisi olan bu dağ Olympe de Bithynie ve Mysie diye de bilinmektedir.

oluşturduğunu, yükseltisini kapsamlı bir şekilde izah etmiştir. Şehre gelen turistlerin, bu dağı görür görmez zirvesine tırmanmak istediğini, özellikle jeoloji ve coğrafya uzmanlarında bu isteğin çok daha fazla olduğunu dile getirmiştir. Hatta Evliya Çelebi bile Bursa seyahatinde Keşiş'e tırmanmayı ihmal etmemiş, Keşiş Dağı ile ilgili bilgiler vermiştir.

19. yüzyılın önemli seyyahlarından Charles Texier ve Vital Cuinet de Keşiş Dağı ile ilgili önemli bilgiler vermişlerdir. Keşiş'in zirve noktasının yüksekliği hakkında ise farklı görüşler mevcuttur. Örneğin Texier, bahsi geçen dağın zirvesini 2.332 metre gösterirken, farklı eserlerde dağın zirvesinin 2.550 metre olduğu yazılıdır. Alman haritaları ve vilayet salnamelerinde de Keşiş Dağı'nın uç noktasıyla ilgili farklı veriler mevcuttur. Bununla birlikte dağın zirve noktası ortalama 2.400-2.500 metre civarındadır. Keşiş Dağı'nın zirvesi adeta panorama gibidir. Bu noktadan Apolyont Gölü, Manyas Gölü, Kapıdağ Yarımadası, Kaz Dağları, İzmit Körfezi ve Sakarya Nehri seyredilebilir. Hatta açık havada ve kuvvetli bir dürbünle İstanbul dahi gözlemlenebilir (Ahmed Muhtar, 1339: 28-32).

Yapılan bu açıklamalardan sonra Bursa şehrinin toplumsal ve mali yapısı daha anlaşılır bir şekilde izah edilebilir. Çünkü bu veriler sadece incelenen şehrin idari, demografik ve coğrafi yapısını yansıtan bilgiler değildir. Bu veriler aynı zamanda Bursa'nın sosyoekonomik durumunu da gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda ilk olarak şehrin konaklama imkânlarına bakmak gerekir. Çünkü şehirde bulunan otel ve hanlar bölgenin sosyoekonomik yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Özellikle hanların ve otellerin sayısı, büyüklüğü ve ticaret yollarına yakınlığı, Bursa'nın incelenen dönemdeki ekonomik canlılığını da ortaya koymaktadır. Ayrıca bu yapılar, şehre gelen tüccarların ve seyyahların sayısı hakkında da dolaylı bilgiler sunar. Dolayısıyla konaklama altyapısının gelişmiş olması, Bursa'nın sadece yerel değil, aynı zamanda bölgesel ölçekte de önemli bir ticaret ve sosyoekonomik merkez olduğunu göstermektedir.

Bursa'da Konaklama İmkânları

Bursa'nın İstanbul'a yakınlığı, şehri ziyaret etmek isteyen gezginlerin her daim ilgisini çekmiştir. Üstelik bu şehre İstanbul'dan deniz yoluyla ulaşım imkânının olması bu ziyaretleri daha çekici hale getirmiştir. Bu yüzden özellikle yaz mevsiminde Bursa'ya bir canlılık gelmekte, otel ve hanlar bu misafirleri ağırlamaktadır (Mağmumi, 2001: 79). Bursa ve Mudanya, İstanbul'da yaşayan zenginlerin sayfiye yeridir. Bu nedenle varlıklı kişiler Bursa ve çevresinden bir ev satın alarak yazları burada geçirmekte veya konaklamak için bir ev kiralamaktaydı (Ömer Subhi, 2007: 11). Yabancı turistlerin de şehre ilgisinin olduğu tartışmasızdır. Ancak bu turistlerin ilk etapta Bursa'ya değil, İstanbul'u ziyarete geldikleri düşünülmektedir. Bu gezginlerin çok yakın mesafedeki Bursa'yı da görmek istemeleri kuvvetle muhtemeldir. Öyle ki İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerikan ve Alman turistlerin Bursa'daki toplam sayısı 1904 yılı itibarıyla 400'ü aşmıştır (HVS, 1325: 322). Bu bilgiler esasen Ahmed Muhtar'ın "*Bursa'nın gereği kadar ziyaret edilmediği*" (Ahmed Muhtar, 1339: 2-3) düşüncesiyle çelişmektedir. Anlaşılan o ki Ahmed Muhtar bu turist sayısını dahi yetersiz bulmakta, Bursa gibi önemli bir şehrin daha fazla turisti hak ettiğine inanmaktadır.

İpekçilik faaliyetleri öncesi Bursa'daki konaklama imkânlarının oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Nitekim ipek fabrikalarının açılmasından önce ziyaretçileri ağırlamak için kent merkezinde sadece hanlar mevcuttur. Bununla birlikte sayısı 30 kadar olan bu hanlar, ziyaretçileri barındırmaya yetmektedir. Çünkü hanların büyük bir kısmı geniş olup, 40-50 odalıdır. Ancak bu hanların konforlu olduğunu söyleyebilmek zordur. Şehirde oteller açılmadan önce zengin ziyaretçiler bile imkânsızlık nedeniyle hanlarda kalmak zorunda kalmışlardır. Bir diğer ifadeyle bu hanların 1850'li yıllara kadar herhangi bir alternatifi yoktur. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirde ipek fabrikalarının hızla çoğalması otelcilik

sektörünü de geliştirmiştir. Bursa'da açılan oteller, hanlarda kalmak istemeyen varlıklı insanlar veya aileler için güzel bir seçenek olmuştur (Yaşayanlar, 2013: 42; Erüenal, 2023: 277).

Bu gelişmeyle birlikte otel sayısında gözle görülür bir artış yaşanmış, özellikle kent merkezine yakın bölgelerde yeni konaklama tesisleri inşa edilmiştir. Böylece hem ticaret için gelen tüccarlar hem de sosyal ya da kültürel sebeplerle şehri ziyaret edenler daha konforlu konaklama imkânlarına kavuşmuştur. Otellerin sunduğu hizmet çeşitliliği, hanlara kıyasla daha cazip hale gelmiş; bu durum da Bursa'nın modernleşme sürecinde konaklama kültürünün dönüşümünü simgeleyen önemli bir adım olmuştur. Ayrıca bu dönüşüm, yalnızca konfor açısından değil, şehir ekonomisine sağladığı katkılar bakımından da önemlidir. Otelcilik sektörünün gelişmesiyle birlikte yeni iş alanları doğmuş, hizmet sektöründe istihdam artışı gözlenmiştir. Bu durum, Bursa'nın ekonomik yapısını çeşitlendirmiş ve şehrin sosyoekonomik gelişimine ivme kazandırmıştır. Özellikle ipek ticaretiyle birlikte artan dış bağlantılar, konaklama ihtiyacını daha da artırmış, bu da otel yatırımlarının devamlılığını sağlamıştır.

Bursa'ya gelen gezginlerin konaklaması için şehirde yeterli miktarda otel mevcuttur. Şehirde 1923 yılı itibarıyla 18 adet otel bulunmakta ve otellerin toplam yatak kapasitesi 286'a ulaşmaktadır. Bununla beraber bu otellerin sadece birkaçının yemek verebildiği, diğerlerinin müşterilerin isteklerine göre dışarıdan yemek tedarik ettiği anlaşılmaktadır (Ahmed Muhtar, 1339: 34-35). Önceki yıllara oranla şehirdeki otel sayısının arttığı tespit edilmiştir. Nitekim 1892 yılında şehirde 8 otelin olduğu, 1898'de ise bu sayının 10'a çıktığı belirtilmiştir (HVS, 1310: 311-312; HVS, 1316: 263). Bu istatistiki bilgilerden de anlaşılabileceği gibi bölgedeki otel sayısı giderek artmıştır. Bu durum şehrin turizm potansiyelinin kademeli bir şekilde arttığını göstermektedir. Bu nedenle arz talep dengesi içinde şehirdeki konaklama imkânları çeşitlendirilmiştir. Öyle ki Yunan işgali bile bu durumu engelleyememiştir. Bu veriler ışığında, şehirde konaklama sektörünün yalnızca nicelik olarak değil, nitelik anlamında da gelişim gösterdiği söylenebilir. Otellerin hizmet çeşitliliği, kapasite artışı ve lokasyon tercihleri, dönemin ekonomik ve sosyal dinamiklerini yansıtmaktadır. Ayrıca bu durum, Bursa'nın yalnızca ticaret değil, aynı zamanda kültür ve turizm açısından da cazibe merkezi haline geldiğinin bir göstergesidir. Bursa'da faaliyet gösteren otellerin adresleri, oda ve yatak kapasiteleri ile konaklama ücretleri ayrıntılı olarak aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1: Bursa otelleri (Ahmed Muhtar, 1339: 35)

Otel İsmi	Adres	Oda Sayısı	Ücret (Kuruş)	Yatak Kapasitesi
Karadeniz	Mecidiye Cd.	7	15	12
Karacabey	Mecidiye Cd.	11	20	25
Şeref	Yeni Yolda	10	25	15
Anadolu	Yeni Yolda	10	25	18
İstanbul	Yeni Yolda	11	25	25
Esadiye	Tuz Pazarında	12	25	18
İzmit	Kuruçeşme Cd.	4	30	6
İkbal	Yeni Yolda	6	35	16
Rumeli	Altı Parmak Cd.	6	40	11
İstiklal	Yeni Yolda	4	40	10
Bosna	Yeni Yolda	22	40	30
Osmaniye	Yeni Yolda	12	50	24
İzmir	Yeni Yolda	15	50	18
Nuriye	Sedbaşında	14	50	20
Bağdad	Sedbaşında	19	50	30
Türkiye	Sedbaşında	3	50	8
Kükürtlü	Kükürtlüde		150	
Madam Brotte	Yahudilerde		150	

Oteller içinde Bosna ve Bağdad otelleri oda sayıları ve yatak kapasiteleri bakımından ön plana çıkmaktadır. 30 yatak kapasiteleriyle bu oteller şehrin en büyük otelleridir. Bosna Oteli'nin 22 odası varken, Bağdad Oteli'nin 19 odası bulunmaktadır. Bu otelleri 25'er kişilik yatak kapasiteleriyle Karacabey ve İstanbul Oteli izlemektedir. Karacabey ve İstanbul otellerinin ise 11'er adet odası mevcuttur. Yine Osmaniye Oteli'nin 24 kişilik kapasitesiyle şehirdeki önemli otellerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu otelin oda sayısı ise 12'dir. İzmit Oteli ise 6 kişilik kapasitesiyle şehirdeki en küçük ve butik işletmelerden biridir. Türkiye Oteli de benzer durumdadır. Türkiye Oteli ancak 8 kişiyi ağırlayabilecek bir potansiyeldedir.

Otellerin ücret politikası farklıdır. Otellerin konumuna veya özelliğine göre günlük ücretleri değişkenlik göstermektedir ki, bu da çok doğaldır. Otellerin sundukları hizmetler, yemek verip verilmemesi, otellerin konumu gibi etkenler fiyatı etkilemiştir. Bununla beraber şehirde her bütçeye uygun otel bulunabilmektedir. Günlük 150 kuruştan 15 kuruşa kadar oteller mevcuttur. Eldeki bu veriler, şehirde konaklamayla ilgili bir sorun olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Bursa şehrinde turistlere güzel bir imkân sunulduğu ve otelcilik sektöründe güzel bir yapılanmaya gidildiği söylenebilir. Tabloya göz atıldığında Kükürtlü ve Madam Brotte¹² otellerinin günlük 150 kuruş bedelle şehirdeki en pahalı oteller oldukları, Karadeniz ve Karacabey otellerinin ise 15 ve 20 kuruşla müşterilere en uygun fiyatı sundukları görülmektedir.

Şehirdeki hanların da yeterli sayıda olduğu söylenebilir. Bursa'daki 19 hanın ihtiyacı karşılamaya kâfi geldikleri görülmektedir. Şehirdeki hanlar ve nitelikleri şu şekildedir:

Tablo 2: Bursa'daki hanlar (Ahmed Muhtar, 1339: 63)

Han İsmi	Adres	Tek Kişilik Yatak (Kuruş)	Çift Kişilik Yatak (Kuruş)	Oda Sayısı
İbrahim Oğlu	Çıra Pazarı	5	0	8
Eski Tahıl	Yeni Yolda	5	0	6
Arif Ağa	Kaygan'da Yoğurt Hanı	5	0	3
Harput	Yeni Yolda	5	0	4
Yeni Tahıl	Çelebiler Çarşısı	0	7,5	17
Kapalı	Çelebiler Çarşısı	5	10	Salonları mevcut
Çerkes	Çelebiler Çarşısı	5	10	Salonları mevcut
Pekmez	Çelebiler Çarşısı	5	10	Salonları mevcut
Apolyon	Balık Pazarında	0	10	Salonları mevcut
Kozlu Viran	Kaygan'da Yoğurt Hanı civarında	0	15	Salonları mevcut
Gümrük	Karakidi Cd.	0	15	Salonları mevcut
Hüdavendigâr	Saman Pazarında	0	20	Salonları mevcut
Katırcı Ali Bey	Kaygan'da Yoğurt Hanı civarında	0	20	Salonları mevcut
Hürriyet	İnebey Çarşısı	0	20	Salonları mevcut
İnegöl	Yeni Yolda	0	25	Salonları mevcut
Gemlik	Yeni Yolda	0	25	Salonları mevcut
Yıldırım	Orhan Kapısında	0	25	Salonları mevcut
Sadık Bey	Orhan Kapısında	0	25	Salonları mevcut
Osman Bey	Tuz Pazarında	0	30	33

¹² Madam Augustine Brotte'un sahip olduğu otelin adı Hotel D'Anotolie'dir. Bursa için önemli bir figür olan bu şahıs Fransız vatandaşı olup, özellikle otelcilik sektöründe ön plana çıkmıştır. Bununla beraber sermayesini farklı alanlara yönlendirerek hizmet portföyünü geliştirmiştir. Madam Brotte'un otelcilik yanında ipekçilik, lokantacılık gibi alanlara da el attığı anlaşılmaktadır. Bu otel ayrıca otel uzun süre kalındığında ilave indirim de sağlamaktadır (Aktar, 2008: 123; Türkün Dostoğlu, 2001: 316-330; Pınar, 1996: 166).

Hanlarda tek kişilik yatak kiralanabildiği gibi, çift kişilik yatak da kiralanabilmektedir. Tıpkı otellerde olduğu gibi hanlarda da her bütçeye uygun misafirhaneler bulunmaktadır. Ücret tablosuna bakıldığında hanlarda bir günlük konaklama ücretinin 7,5 kuruştan 30 kuruşa kadar farklılık gösterdiği görülmektedir. Şehirdeki en pahalı han 30 kuruşluk ücretiyle Osman Bey Hanı iken, Yeni Tahıl Hanı ise 7,5 kuruşla en ucuz han konumundadır. Hanlardaki oda sayıları da farklılık arz etmektedir. Tuz Pazarı'nda faaliyet gösteren Osman Bey Hanı 33 odaya sahiptir ve bu konuda da ilk sırada yer almaktadır. Kaygan'da Yoğurt Hanı civarında bulunan Arif Ağa Hanı ise şehirdeki en küçük handır. Bahsi geçen hanın sadece 3 odası bulunmaktadır. Bu hanı 4 oda ile Harput Hanı takip etmektedir. Arif Ağa ve Harput hanlarının bölgedeki en küçük konaklama tesisleri olduğu görülmektedir. Şehirde bulunan 12 hanın ise müstakil odaları yoktur ve bu hanlar konaklamak isteyen müşterilerini salonlarında ağırlamışlardır. Bu hanların salonlarındaki yatak sayıları da belirsizdir, ancak misafirlerin divanhane şeklindeki büyük salonlarda ağırlandıkları anlaşılmaktadır.

Bursa'ya gelenler için kaplıca ve hamamlar da alternatif bir hizmet sunmaktadır. Çünkü Bursa, sahip olduğu termal kaynaklar sayesinde tarihsel süreç içerisinde önemli bir sağlık merkezi olarak konumlanmıştır. Kentte yer alan kaplıca ve hamamlar, yalnızca çeşitli rahatsızlıkların tedavisinde tamamlayıcı bir unsur değildir. Bu mekânlar aynı zamanda ziyaretçilerine konaklama imkânı da vermektedir. Bu durum, söz konusu mekânların sağlık turizmi bağlamında işlevselliğini artırmakta ve şehrin ekonomik ve sosyal yapısına çok boyutlu katkılar sunmaktadır. Özellikle Bursa'nın zengin kaplıcalarından yararlanmak ve hastalıklarına şifa bulmak için bölgeye gelenler bu hizmetten istifade etmişlerdir (Ahmed Muhtar, 1339: 66-73; Ahmet Tevfik, 2006: 20). Özellikle romatizmal hastalıklar, kas ve iskelet sistemi bozuklukları, cilt rahatsızlıkları ve stres kaynaklı sorunlara karşı etkili olduğu bilinen termal sular, yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Ancak her kaplıca veya hamam konaklama imkânına sahip değildir. Şehirdeki hamamlar ve nitelikleri şu şekildedir:

Tablo 3: Bursa'daki hamamlar (Ahmed Muhtar, 1339: 59)

Hamamın İsmi	Mahalle İsmi	Açıklama
Yiğid-i Köhne Hamamı	Yiğid-i Köhne	Kapalıdır
Başçı İbrahim Bey Hamamı	Başçı İbrahim Bey	
Eski Kaplıca Hamamı	Hüdavendigar Gazi	
Armutlu Hamamı	Hüdavendigar Gazi	
Çekirge Hamamı	Hüdavendigar Gazi	
Davud Kadı Hamamı	Davud Kadı	
Yeşil Hamamı	Çelebi Sultan Mehmed	
Demirtaş Paşa Hamamı	Demirtaş Paşa	Belediye gazhane yapmıştır
Hazret-i Emir Hamamı	Hazret-i Emir	
Haydar Hane Hamamı	Şeyh Konevi	Kapalıdır
Umur Bey Hamamı	Umur Bey	Kapalıdır
Eski Hamamı	Said Fakih	
Çakır Hamamı	Mecnun Dede	
Ördekli Hamamı	Abdal	Harap bir haldedir
Perşembe Hamamı	Yeni Bezzaz	
İne Bey Hamamı	Ebu Şahme	
Alboyacılar Hamamı	Kara Şeyh	
Molla Fenari Hamamı	İncirli	
Mahkeme Hamamı	İbrahim Paşa	
Yeni Kaplıca Hamamı	Gazi Ak Timur	
Kaynarca Hamamı	Gazi Ak Timur	
Kükürtlü Hamamı	Gazi Ak Timur	
Kara Mustafa Hamamı	Gazi Ak Timur	
Ağaçcılar Hamamı	Selçuk Hatun	Kapalı olup harapçadır
Murad-ı Sâni Hamamı	Bursa Muradiye	
Şengül Hamamı	Cami-i Kebir Civarında	
Kapalı Hamamı	Kuruçeşmede	
Yıldırım Hamamı	Yıldırım	Harap bir haldedir
Alaaddin Paşa Hamamı	Sultan Alaaddin	Harap bir haldedir
At Pazarı Hamamı	Ahmed Dai	
İbrahim Paşa Hamamı	İmaret İsa Bey	Kapalıdır
Reyhan Paşa Hamamı	Reyhan Paşa	
Nasuh Paşa Hamamı	Hoş Kadem	Bu hamamın otelleri de vardır
Servinaz Hamamı	Hüdavendigar	Bu hamamın otelleri de vardır
Hüsnü Güzel Hamamı	Hüdavendigar	Bu hamamın otelleri de vardır
Gönlü Ferah Hamamı	Hüdavendigar	Bu hamamın otelleri de vardır
Hüdaverdi	Hüdavendigar	Bu hamamın otelleri de vardır

Şehirde hamam ve kaplıca sayısı 37 olmasına rağmen, sadece 4 hamam müşterilerine konaklama imkânı sunabilmektedir. Konaklanabilecek hamamların Hüdavendigar Mahallesi'nde faaliyet göstermesi, bu hamamların aynı bölgede kümelenediklerine işaret etmektedir. Anlaşılan o ki bu tesisler daha fazla müşteri çekebilmek amacıyla otel sektörüne girmişlerdir. Bu hamamlar; Servinaz, Hüsnü Güzel, Gönlü Ferah ve Hüdaverdi adıyla bilinmektedir. Kaplıcalar ise hamamlar ile aynı bölgede değildir. Kaplıcaların bir kısmı Bursa'ya çok yakın konumda bulunan Bademli'de, bir kısmı da Çekirge'de bulunmaktadır (Ahmed Muhtar, 1339: 59-60, 66).

Şehirdeki kaplıca ve hamamların sayısı ise yıllara göre değişkenlik göstermiştir. Ancak bu değişkenlik doğrusal bir düzlemde olmamıştır. Yani bu işletmeler geçmiş dönemlerden 1923 yılına kadar her dönem artmamış veya giderek azalmamıştır. Bu işletmelerin sayısı muhtelif dönemlerde azaldığı gibi, bazen de artmıştır. Bu durumun en makul izahı arz talep dengesidir ki, ihtiyaca göre şehirdeki hamam ve kaplıcaların sayısı arttırılmış veya azaltılmıştır. Nitekim

1889 yılında şehirde 45 hamam bulunmakta iken, bu sayı 1892 ve 1898 salnamelerinde 26 şeklinde gösterilmiştir (HVS, 1306: 92-93; HVS, 1310: 311-312; HVS, 1316: 263).

Şehirdeki Dinî Yapılar, Türbe ve Dergâhlar

Bursa dinî yapılar bakımından zengin bir şehirdir. Osmanlı Devleti tarafından 1326 yılında fethedilen şehir, özellikle bu tarihten itibaren Türk-İslam kimliğine bürünmüş ve yüzyıllar boyunca burada çeşitli mabetler, türbeler, dergâhlar vücuda getirilmiştir. Ahmed Muhtar da Bursa'dan bahsederken, cami, türbe ve dergâhlara etraflıca değinmiştir. Tanıtımı yapılan ve tarihi hakkında malumat verilen camiler Sultan Orhan Camii, Yeşil Cami, Ulu Cami, Muradiye Camii, Hüdavendigar Camii, Şehadet Camii, Emir Sultan Camii ve Takkeci Mescidi'dir. Türbeler bahsinde ise Sultan Osman ve Orhan'ın türbeleri, Murad Hüdavendigar, Yıldırım Beyazıd, Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad'ın türbeleri tanıtılmıştır. Ayrıca Fatih'in oğlu Şehzade Mustafa, II. Beyazıd'ın oğlu Şehzade Mahmud ve Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa türbeleri de tanıtılmıştır. Tanıtımı yapılan diğer türbeler ise Hanım Sultan, Ayn Şah, Gülrüh Sultan, Mükrim Hatun, Kral Kızı, Ebe Hatun, Hatuniye, Devlet Şah Hatun ve Emir Sultan türbeleridir.

Camilerin kim tarafından ve ne zaman vücuda getirildikleri, tezyinatı, çinileri, geometrik yapıları, iç ve dış mimari özellikleri, kitabeleri, şayet restore edildilerse ne zaman ve nasıl onarım geçirdiklerine dair ayrıntılı açıklamalar mevcuttur. Türbeler hakkında da benzer malumatlar verilmiştir. Türbeler her ne kadar orada yatan en büyük zatın ismiyle anılsa da, o zatın yanında ailesine veya yakınlarına ait kabirler de bulunmaktadır. Bu açıklamalar Ahmed Muhtar tarafından yapılmıştır. Örneğin Sultan Osman ve Orhan türbelerinde bu padişahların etrafında 17 mezar daha bulunmaktadır. Eserde bu mezarların kimlere ait oldukları açıklanmıştır. Tabi ki bu durum diğer Osmanlı padişahlarına ait türbeler için de geçerlidir. Yine Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın türbesi yanında 3, Fatih'in oğlu Şehzade Mustafa'nın yanında 6, Sultan II. Murad'ın yanında ise 4 mezar bulunmaktadır (Ahmed Muhtar, 1339: 46-55).

Şehirdeki dergâhlara bakıldığında bu dergâhların şehrin muhtelif semtlerinde faaliyet gösterdikleri ve farklı tarikatlara mensup oldukları görülmektedir. Şehirde en çok Halvetiyye ve Kadiri tarikatları mevcuttur. 1923 yılı itibarıyla şehirde 10 Halvetiyye, 10 Kadiri ve 7 Nakşibendi tarikatı faaliyet göstermektedir. Diğer tarikatlarla birlikte şehirde toplam 36 dergâh bulunmaktadır. Halvetiyye, Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarının dışında şehirde Saidi, Nasiri, Şaban-ı Veli ve Ahi Şemseddin tarikatları bulunmaktadır. Şehirde faaliyet gösteren 3 dergâhın ise hangi tarikata bağlı olduğu bilinmemektedir. Bursa'daki dergâhların bir kısmı da metruk haldedir. Ahmed Muhtar Bursa'da terk edilmiş halde 3 dergâh bulunduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Bursa'da esasen 33 dergâhın olduğu söylenebilir. Dergâhların toplanma günleri ise değişiklik arz etmektedir. Bursa'da faaliyet gösteren 33 dergâh farklı zamanlarda toplanmakla birlikte, 13 dergâh Cuma günleri toplanmayı tercih etmiştir. Bunun nedeni hakkında elimizde bir bilgi yoktur. Ancak Müslümanlar için Cuma gününün ayrı bir önem ve değer taşıdığı malumdur. Bu nedenle tarikatların önemli bir kısmı toplanmak için Cuma gününü benimsemiştir (Ahmed Muhtar, 1339: 56-57).

1923 yılındaki Bursa şehri ile eski Bursa'nın mukayesesini yapabilmek adına 1889 ve 1898 yıllarına ait şehir salnamelerinden de yararlanılmıştır. Bahsedilen vilayet salnameleri dikkate alındığında şehirdeki dergâh sayısının bir miktar azaldığı anlaşılmaktadır. Etraflıca incelenen bu salnamelere göre 1889'da şehirde 45 dergâh mevcuttur (HVS, 1306: 92-93). 1898'de dergâhların sayısı biraz daha azalarak 32'ye düşmüştür (HVS, 1316: 263; Kumaş, 2011: 44). Ancak salnamelerde bazen hatalı veya eksik bilgilerin olduğu unutulmamalıdır. Bu bağlamda bu kaynakların güvenilirliği hususunda bazı tereddütler mevcuttur. Salnamelerin her zaman net bilgiler içermediği de açıktır. Ancak eldeki bilgiler ışığında 19. yüzyıldan 20. yüzyıla

geçerken şehirdeki dergâh sayısının giderek azaldığını söylemek mümkündür. Bu azalma, yalnızca sayısal bir gerilemeyi değil, aynı zamanda şehirdeki sosyokültürel yapının ve dinî hayatın geçirdiği dönüşümü de yansıtmaktadır. Dergâhların azalması, sadece dinî yaşamdaki bir değişim olarak değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerde ve şehir kültüründe yaşanan kırılmaların bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Ekonomik Faaliyetler, Meslek Grupları, Kurum ve Kuruluşlar

Bursa'nın en önemli zenginliği hiç şüphesizengin orman varlığıdır. Dişbudak, meşe, gürgen gibi ağaçların çokluğu Bursa arabacılığının gelişmesini temin eden en önemli unsurlardan biridir. Bunun dışında şehirde zeytin, kestane, şeftali, zerdali, ayva, elma, nar, vişne, kiraz, armut, üzüm, incir, dut, erik, döngel, buğday, arpa, yulaf, çavdar, mısır, mercimek, bakla, pirinç, fasulye, burçak, susam, patates, biber, yonca, soğan, kavun, karpuz gibi envaiçeşit sebze ve meyveler yetiştirilmektedir. Ayrıca kaymak, tereyağı, kaşar peyniri, beyaz peynir, mihaliç peyniri, lor, yoğurt, pekmez, sirke, gül yağı ve suyu, susam yağı, bal mumu, domates salçası, zeytinyağı, nişasta ve güllaç imal edilir.

Bursa'nın özellikle Karacabey ve Kirmasti ovaları ziraat için çok elverişli bir sahadır. Bununla birlikte vilayetin hemen her bölgesi tarıma müsaittir. Meyve bahçelerinden azami derecede istifade edildiği gibi, bölge toprakları sebze yetiştirmeye de müsaittir. Elde edilen fazla ürünler sayesinde konservecilik bir hayli gelişmiştir. Bursa vilayetinin zeytinlikleri de meşhurdur. Zeytinlerin bir kısmı salamura, gerisi zeytinyağı yapılır. Zeytinyağlarının lezzeti çok iyidir. Bursa'da imal edilen üzümler dışarıya da ihraç edilmektedir. Karacabey ve Kirmasti ovalarının doğal çayırıları sağmal hayvanlar için çok müsait olduğundan bu bölgede inek ve manda yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Şehirde ipek böcekçiliği de çok meşhurdur. Esasen ipek böcekçiliği uzun yıllardır Bursa ekonomisinin can damarını oluşturmuştur. Fransızların Osmanlı döneminde bölgeye gelerek ipek fabrikası açması, Bursa ipekçiliğinin ilk aşamasını teşkil etmiştir (Çiftçi, 2013: 3; Saint-Laurent, 1989: 50). Bu çabalar sonucu Bursa'da buhar gücünün kullanıldığı tesislerde ipek ipliği eğirme çalışmaları başlamıştır (Erder, 1976: 99; Akkuş, 2008: 4). Özellikle II. Abdülhamid döneminde ipekçilik büyük aşama kat etmiş, ipek fabrikalarında 4.000 kilo koza ipeğe dönüştürülmüştür. Bu dönemde Bursa'daki fabrika sayısı 41'e çıkmış, bu fabrikalarda 3.000'in üzerinde işçi çalışmaya başlamıştır¹³ (Hasan Taib, 2007: 43; Ahmed Muhtar, 1339: 93-97). Fransız sermayecilerin ve kalifiye çalışanların desteği ile gelişen bu sanayi, yerli ve gayrimüslim unsurların da katılımıyla 20. yüzyılın başlarında zirve noktasına ulaşmıştır (Kaygalak, 2008: 140). Öyle ki bu dönemde Bursa'dan yapılan ihracatın %90'ı Fransa ile yapılır hale gelmiş, bu ihracatın neredeyse tamamı da ipek ipliği ve ipek böceği kozasından oluşmuştur (Teoman & Bozpınar, 2022: 170).

Bununla beraber ipek fabrikalarının sayısı farklı nedenlerden dolayı zamanla azalmaya başlamıştır (Çizakça, 1980: 142-152). En temel neden Balkan Savaşları ile başlayan ve Kurtuluş

¹³ Bursa Sergisi Rehberi isimli eserden anlaşıldığına göre önceki yıllarda Bursa vilayetinin koza hasılatı 4 milyon kiloya, ipek böceği tohumu ise bir buçuk milyon kutuya ulaşmıştır. Kozacılıkta Avrupa'yla rekabet edebilecek potansiyel yakalanmışken, kötü niyetli Rum ve Ermeni memurlarının menfi faaliyetleri kozacılığı sekteye uğratmıştır. Bu memurlar Ermeni ve Rum komitacıların kararlarını uygulamaya koymuş, bu suretle memleketi iktisadi olarak yıpratmak istemişlerdir. Bu memurlar kasıtlı olarak Kafkasya, Türkistan ve İran bölgelerine hastalıklı kozaları sevk etmişlerdir. Bu bölgelere gönderilen kozalardan hastalıklı böceklerin çıktığını gören devletler bir daha Bursa'dan ipek böceği almamışlardır. Nitekim 20 yıl kadar önce Bursa'da 40'ı aşkın ipek fabrikası bulunmakta iken, zamanla bu fabrikaların sayısı azalmıştır. Ancak Millî Hükümet'in kurulmasından sonra Ermeni ve Rumların memleketin maliyesine darbe vuracak durumları kalmamış, Bursa'da kozacılık eski günlerine dönmeye başlamıştır.

Savaşı'na kadar giden süreçtir. Savaşlarla dolu bu yıllar ve nihayet Bursa'nın da işgal edilmesi şehirdeki ipekçiliği bitirme noktasına getirmiştir. Bursa 11 Eylül 1922'de işgalden kurtarılmış, ancak Türkiye Cumhuriyeti eski parlak günlerinden çok uzak bir Bursa'yı devralmak durumunda kalmıştır. Millî Hükümet ipekçiliği tekrar ihya etmeye ve Bursa'yı eski günlerine döndürmeye çabalamıştır. Bursa'daki ipek fabrikalarının 1923 yılındaki durumu tablo olarak şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 4: Bursa'daki ipek fabrikası (Ahmed Muhtar, 1339: 74)

Fabrika Sahibi	Destigah Adedi	Erkek İşçi	Kadın İşçi	Adresi
Mösyö Romangalle	60	82	4	Çobanbey Mahallesinde
Mösyö Romangalle	60	110	4	Muradiye Civarında Kayabaşı Mahallesinde
Mösyö Romangalle	52	90	4	Sedbaşında Kurdoğlu Mezarlığı Yanı
Mösyö Romangalle	52	80	4	Muradiye Civarında Kayabaşı Mahallesinde (Poskal) Fabrikası namıyla meşhur
Loy Boarie ve Aleksan Brotte	28	48	3	Demirkapı Mahallesinde
Loy Boarie ve Aleksan Brotte	64	110	4	Demirkapı Mahallesinde
Hamitli Yusuf Efendi	52	95	3	Sedbaşında Karaağaç Mahallesinde
Hamitli Yusuf Efendi	48	86	3	Umur Bey Mahallesinde (Müşî Yol) Fabrikası namıyla meşhur
Fazlı ve Şürakâsı	40	75	5	Umur Bey Mahallesinde (Çingilli) Fabrikası namıyla meşhur
Memduh Bey	80	97	4	Yol geçende cadde üzerinde
İsak Kohen Efendi	40	74	3	Araba Yatağı Mahallesinde
İsak İskenzi	30	57	3	Muradiye Civarında Kayabaşı Mahallesinde (Hürriyet Fabrikası) namıyla meşhur
Jül Belar	92	160	4	Demirkapıda Çınarönü Mahallesinde (Abani) Fabrikası denmekle meşhur
David Saban	73	107	5	Umur Bey Mahallesinde Güleyn Fabrikası namıyla meşhur
Mösyö Themoras	54	125	4	Demirkapıda Çınarönü Mahallesinde (Kazmir) Fabrikası namıyla meşhur

Bursa'daki ipek fabrikaları 1923 yılı itibariyle 15 farklı adreste faaliyetlerine devam etmiştir. İpek fabrikalarının sayısı eskiye oranla azalsa da eski günlere dönmek için büyük bir çaba harcanmıştır (Dalsar, 1960: 429-430).¹⁴ Bursa'da ipekçilik hususunda Mösyö Romangalle'nin ön plana çıktığı söylenebilir. Bahsi geçen işletmecinin muhtelif semtlerde faaliyet gösteren 4 ipek fabrikası mevcuttur. Yine Loy Boarie ve Aleksan Brotte'un birlikte işlettikleri 2 ipek fabrikası bulunmaktadır. Jül Belar, David Saban, Mösyö Themoras, İsak Kohen ve İsak İskenzi isimli müteşebbisler de bölgede ipekçilik faaliyetlerine devam etmişlerdir. Türk işletmeciler de Bursa'daki ekonomik yapıya entegre olmaya başlamışlardır. Nitekim Bursa'da Hamitli Yusuf Efendi'nin 2 ipek fabrikası faaliyet göstermeye başlamış, aynı şekilde Memduh Bey de ipekçilik sahasında ön plana çıkmıştır. Şehirdeki diğer Türk işletmesi de Fazlı ve Şürekaşı adıyla ipekçilik sahasındaki çalışmalarını sürdürmüştür.

Tablodan anlaşılabacağı gibi Bursa'daki ipek fabrikalarında 1.396 erkek, 57 kadın olmak üzere 1.453 işçi çalışmaktadır. Bir başka ifadeyle kadın işçilerin toplam sayısı, genel mevcudun ancak %3,92'sidir. Çalışanların çok büyük bir kısmını erkek işçiler oluşturmakta, iş yükünü

¹⁴ Cumhuriyet'ten önceki süreçte Bursa'da 2000'in üzerinde diplomalı böcekçi yetiştirilmiş, bu mesleği icra edenler şehrin gelişimine önemli katkılar sunmuşlardır.

erkek işçiler karşılamaktadır. Kadınlar ise genellikle ince işçilik ve detay isteyen tezgâhlarda çalıştırılmışlardır. Müslümanlar, kadınların fabrikalarda çalışmasını hoş görmediğinden bu işçilerin önemli bir bölümünü gayrimüslim kadınlar oluşturmuştur. Rum, Ermeni ve Yahudi kadınlar ev ekonomilerine katkı sunmak için bu fabrikalarda çalışmış, genç kızlar ise çeyiz parasını kazanmaya çabalamışlardır (Quataert, 1987: 296). Çok az da olsa bu tezgâhlarda çalışan kadınlar arasında Türkler de vardır (Rochebrune, 2007: 101-102; Mağmumi, 2001: 46-47). İpek fabrikalarında çalışan bu kadınlar oldukça zor şartlarda çalışmış (Fatma Hayrünnisa, 2010: 43), bir kısmı evleri uzak olduğu için fabrikalarda konaklamak zorunda kalmışlardır (Mağmumi, 2001: 46-47). Bursa'da ipek kozası ve ipek böceği tohumu yanında, yumurta, bal ve nohut da bölgenin önemli geçim kaynakları arasındadır. Deri postu, yün, yapağı, tiftik ve dericilik de bölgede fazlasıyla yapılmaktadır. Ayrıca bölgede tavuk, kaz, ördek ve hindi yetiştirilmekte, bunlardan büyük gelirler elde edilmektedir. Bursa'nın nehir ve göllerinde de çok miktarda balık tutulmakta, özellikle Apolyont gölünden yakalanan balıklar önemli bir yekûn teşkil etmektedir (Ahmed Muhtar, 1339: 93-96).

Bursa'da kütüphaneler de önemli bir yer tutmaktadır. 19. yüzyılın sonlarında Bursa'da 9 kütüphanenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kütüphaneler Bahaeddin Efendi, Cami-i Kebir, Cizyedarzade, Eşrefzade, İnebey, İsmail Hakkı, Mevlevihane, Mısri Efendi ve Orhan Gazi Kütüphanesi'dir (HVS, 1316: 442-443). Ancak 1923 yılına gelindiğinde şehirde sadece 6 kütüphane kalmıştır (Ahmed Muhtar, 1339: 58). Bu kütüphaneler Orhan Gazi, Haraçcızade, Zeyniler, Eşrefi, Cami-i Kebir ve Millî Kütüphane'dir. Kütüphane sayısındaki azalmanın farklı sebepleri olabilir, ancak Yunan işgali sırasında bu kütüphanelerin zarar görüp hizmet veremez duruma gelmeleri kuvvetle muhtemeldir. Bununla beraber hizmet dışı kalan kütüphanelerdeki kitapların akıbeti konusunda elimizde net bir veri yoktur. Bu kitaplar tamamen tahrip edilmiş olabileceği gibi, başka kütüphanelere nakledilmiş de olabilir. 1927 Bursa Vilayet Salnamesi'ne göre Bursa'daki kütüphane sayısı 15'e ulaşmıştır (BVS, 1927: 314). Anlaşılan o ki işgal sonrasında Bursa'da kütüphanecilik faaliyetleri artmış, yeni kütüphaneler açılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yılında şehirde 8 eczane hizmet vermektedir. Bu eczaneler Halk, Mehmet Şükrü, Gavril Besim, Cami-i Kebir, Bursa, Altı Parmak, Türkiye ve Abdülhamid Eczaneleri'dir. Şehrin muhtelif muhitlerinde kurulan pazarlar da bölgenin mali yapısını şekillendirmiştir. Pazartesi Bursa şehir merkezindeki Tuzpazarı'nda, Salı Mihaliç ve Yenipazar kazalarında, Çarşamba Kirmasti kazasında, Perşembe İnegöl kazasında ve Bursa şehir merkezinde bulunan Atpazarı, Tuzpazarı, Tahtakale semtlerinde, Cuma Mudanya kazasında, Cumartesi Susurluk köyünde ve Pazar günü de Demirtaş köyünde pazar açılmaktadır. Şehirde faaliyet gösteren çok sayıda kulüp ve cemiyet de vardır. Bunlar Türk Ocağı, İdman Yurdu, Spor Kulübü, Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Himâye-i Etfal Cemiyeti'dir (Ahmed Muhtar, 1339: 58-62).

Bursa'daki faaliyetler bunlarla sınırlı değildir. Şehirde hemen her meslek grubundan sanat ve ticaret erbabı mevcuttur ve şehrin ekonomik potansiyeli bir hayli yüksektir. Bursa'da yün ve kumaş satan esnaflar, tuhafiyeciler, ayakkabıcılar, tahta ve kereste tüccarları, camcılar, kireççiler, marangozlar, dericiler, koşum ve eyerciler faaliyet göstermektedir (Ahmed Muhtar, 1339: 102-105). Sanat ve ticaret erbabı dükkânlarını her bölgede değil, şehrin muhtelif noktalarında açmışlardır. Bu durum ticarethanelerin halkın ihtiyacına göre konumlandığını göstermektedir. Bununla beraber istisnasız her mahallede en az bir fırın bulunmaktadır (Ahmed Muhtar, 1339: 81-83). Ekmeğin halkın en önemli gıda maddesi olduğu dikkate alındığında esasen bu gayet doğal bir durumdur. Bu nedenle şehirdeki fırınların sayısı bir hayli fazladır. Bursa vilayet merkezinde bu dönem itibariye 73 fırının olduğu, bu fırınların halkın ekmek ihtiyacını karşılamaya çalıştığı tespit edilmiştir.

Osmanlı döneminde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir fark bulunmadığı söylenebilir. Bursa'da yaşayan Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler de tıpkı Türkler gibi kentin sunduğu ekonomik imkânlar nispetinde yaşamışlardır (Setsini, 1789: 196-197; Akkuş, 2008: 21). Ancak I. Dünya Savaşı ve Anadolu'nun işgaliyle Türklerin gayrimüslimlere yönelik güven duygusu zedelenmiş, iki grup arasındaki telafisi mümkün olmayan olaylar yaşanmıştır. Bu nedenle millî mücadele süreci başarıyla neticelendikten sonra ekonomik yapı bir devlet politikası olarak Türklerin eline geçmeye başlamıştır. Bu manada şehrin iktisadi hayatında Türklerin ön plana çıktığı bir sistem kurulmuştur. Ancak bunların büyük fabrika şeklinde çalıştıklarını söyleyebilmek zordur. Bu yapılar özel sermaye ile hayata geçirilen ve daha çok atölye şeklinde hizmet veren küçük ve orta ölçekli iş yerleridir. Bu tezgâhlarda havlu, peştamal, örtü, hamam gömleği, bornoz, başörtüsü, mendil, abani bez, peşkir, pamuk bezi, çorap, fanila, ibrişim, püskül, hırka, ceket, bel kuşağı, çarşaf, çul, çuval ve kadife gibi ürünler üretilmektedir. Bursa'nın değişik semtlerinde faaliyet gösteren bu tezgâhların farklı tarihlerde açıldıkları anlaşılmaktadır. Uzun yıllardır bölgede hizmet veren işyerleri olduğu gibi, yakın tarihlerde açılan ve ekonomik hayata yeni katkı vermeye başlayan işyerleri de bulunmaktadır (Ahmed Muhtar, 1339: 75-79, 94-95).

Bursa'da Asayiş Sorunları ve Karakollar

Bursa'da yaşanan asayiş sorunlarının temelinde Batılı ülkelerin gayrimüslimler üzerinde yaptıkları misyonerlik faaliyetleri yatmaktadır. Bu faaliyetler de farklı sıfatlar adı altında yapılmıştır. Papazlar, öğretmenler veya konsolos gibi üst düzey yetkililer bu görevi ustalıkla yürütmüşlerdir. Bursa'da özellikle konsoloslar bu konuda ön plana çıkmışlardır. I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya, Avusturya-Macaristan gibi önemli devletlerin Bursa'da temsilcilikleri bulunmaktadır. Konsolosluk hizmetlerinin yürütüldüğü binalar, özellikle gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerde açılmıştır (Dörtok Abacı, 2006: 159-171). Bu sayede Rumları ve Ermenileri kendi yanlarına çekmeye çalışmışlar, bu milletler üzerinde misyonerlik çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu gayrimüslimler de Avrupalılar ile daha yakın bir temas kurmuş, yabancı okulların bölgedeki faaliyetleriyle yabancı dillere hâkim olmaya başlamışlardır. Yüzyıllardır Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan bu gayrimüslimler Türkçeyi zaten ana dilleri gibi bildiklerinden, konsoloslara tercümanlık işlerinde de vekâlet etmeye başlamışlardır (Kumaş, 2011: 163-166).

Görünürde çok masum gibi görünen bu konsoloslar, Osmanlı gayrimüslimlerini menfi olarak yönlendirmiş, millî bir bilinç uyandırmış ve onları Osmanlı vatandaşlığından soğutmuşlardır. Bölgede faaliyet gösteren konsoloslar sadece gayrimüslimler üzerinde değil, Türkler üzerinde de çalışmalar yapmışlardır. Her fırsatta Türkler ile de temas kurmaya çalışan konsoloslar, bayram, kutlama, tebrik gibi sebeplerle şehrin yöneticileriyle irtibat ve dostluk kurmaya çalışmışlardır (Kaplanoğlu, 2006: 147; Tepeyran, 1998: 184). Anlaşılan o ki bu görevliler bölgede gizli bir ajan gibi çalışmış, herkese şirin gözükmüş, her kesimle yakın bir bağ kurmuşlardır. Ancak arka planda yaptıkları çalışmalarla Türkler ile gayrimüslimler arasına nifak sokmuşlar, bu grupları kutuplaştırmışlardır. Yunan işgali öncesi ve sonrasında bölgede faaliyet gösteren çok sayıda Rum ve Ermeni çetesi bu çalışmaların bir sonucudur.

Bursa'nın 8 Temmuz 1920 tarihinde Yunanistan tarafından işgal edilmesi, bölgede zaten mevcut olan asayişsizliği daha da derinleştirmiştir. Yunan ordusunun şehri ele geçirmesiyle iyice şımaran Rumlar, bölgede yaşayan Ermeni çeteleriyle de iş birliği yaparak Türkleri katletmeye başlamışlardır (Açıksöz, 1920; Vakit, 1920). Yunan işgalinin yarattığı korku bir yana, halk büyük bir sefalet içindedir. Bu dönemde bazı bölge eşrafı ise Türk milletinin onuruna yakışmayacak davranışlar sergilemişlerdir. Türk halkı kıtlıktan ölecek durumda olmasına rağmen, Yunan işgal kuvvetlerine şirin görünmek isteyen bu şahıslar işgal kuvvetleri komutanı onuruna bir yemek düzenlenmiştir. Öyle ki Bursa Polis Müdür Vekili Kazım Bey de bahsi

geçen yemeğe katılarak bir konuşma yapmıştır. Yunan ordusuna övgüler yağdıran Kazım Bey, işgal güçlerinin Bursa'da kalıcı olmasını dileycek kadar ileri gitmiştir. Benzer bir gelişme de Bursa Hükümet Konağı'nda olmuş, 9 Ağustos 1922'de binadaki Türk bayrağı Yunan askerlerince indirilmiştir (Kaya, 1999: 110-112).

Bursa'ya yeni atanan işgal kuvvetleri komutanı General Yuvanof'un resmi geçidinde vilayet erkânı da hazır bulunmuştur. Bu durumdan çok memnun kalan Yuvanof, geçide iştirak eden bu gruba teşekkür etmeyi de ihmal etmemiştir (BOA, DH.İ.UM, 20/14). Yunan işgal kuvvetleri birtakım hainleri kullanarak Türk cephesine sızmaya çalışmıştır. Özellikle şehirde taşımacılık ve arabacılık yapan bazı şahısları kendi yanlarına çekmişler, böylece Türk cephesindeki yeni gelişmeleri öğrenmeye çalışmışlardır (ATASE, K.687, D.141, F.3; ATASE, K.687, D.141, F.8-1). İlerleyen süreçte Bursa şehir içi ve şehir dışı taşımacılığına vize şartı getirmişler, Bursa'daki her gelişmeden haberdar olmak istemişlerdir (Kaya, 1999: 113-114).

Türk halkının iyi niyetli çabalarına rağmen Bursa'da Yunan mezalimi önlenememiştir. Yunan askerleri Türk halkının elindeki tüm silahları toplamış, onlara karşı durabilecek en ufak gücü bile büyük bir tehlike olarak görmüşlerdir. Savunmasız kalan Türk köyleri Yunan askerlerinin saldırısına uğramış, kadınların ırzına geçilmiş, insanlar hakaretlere maruz kalmış ve hatta öldürülmüşlerdir (ATASE, K.684, D.129, F.5, F.139). Bursa'nın muhtelif bölgelerinde buna benzer birçok saldırı yaşanmıştır. Bununla beraber bu saldırıların sadece Yunan ordusu tarafından yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bölgede faaliyet gösteren Ermeniler de halkı canından bezdirmişlerdir. İşgal döneminin yarattığı asayişsizlikten yararlanan bu çeteler bazı köylere baskın yaparak ahalinin kıymetli eşya ve paralarını almış, karşı koyanları öldürmüşlerdir (Kaya, 1999: 129). Görüldüğü gibi halk bir taraftan işgalci Yunan askerleri tarafından zorbalığa uğramış, diğer taraftan da Ermeni haydutlar tarafından kısıpaca alınmışlardır.

İşgal sürecinin bitmesiyle şehirdeki asayiş sorunun bir miktar azaldığı söylenebilir. Bölgedeki çetecilik faaliyetleri devam etse de eskiye oranla bir hayli azalmıştır. İşgalci Yunan ordusu tüm ülkeden kovulduğu gibi, Bursa'dan da çıkarılmıştır. Böylece yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti tüm yurttaki tek ve egemen güç olmuştur. İşgalden sonraki süreçte Bursa'daki güvenliğin 10 karakol ile sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu karakolların isimleri; Merkez, Sedbaşı, Balıkpazarı, Tahıl, Tatarlar, Maksem, Hisar, Kuruçeşme, Muradiye ve Çekirge'dir.

Sedbaşı Karakolu; İshak Şah, Beyazid Paşa, Pir Emir, Hayriye, Zeyniler, Kadriye, Karaağaç, Umurbey, Emir Sultan, İki Kapılı Mescid, Babadağ, Baba Zakir, Çelebi Sultan, Çoban Bey, Hacı İskender, Hacı Baba, Hoca Taşkın, Şible, Köseleciler, Mehmed Karamani, Mesud Makramevi, Molla Arab, Veled-i Harrat, Veled-i Kurt, Yeni Mahalle, Kara Abdurrezzak, Namazgah, Vakfiye, Veled-i Bevvab mahallelerindeki düzeni sağlamıştır.

Hisar Karakolu; Paşa, Pınarbaşı, Tahta Mescid, Tefsirhan, Cami-i Kale, Said Fakih, Sultan Alaaddin, İmâret Ali Bey, Filiboz, Kale-i Umur Bey, Manastır, Nakkaş Ali Paşa, Veziri, Veled-i Yaniç, Alaca Hırka, Bâb-ı Sıcın, Bâb-ı Zemin, Çerağ Bey, Şeyh Sabit, Darbhane, Kavaklı, Molla Gürâni, Veled-i Celvâni mahallelerinin asayişinden sorumludur.

Tahıl Karakolu; El Mâlik, Abdal Mehmed, Ebu İshak, Ahmed Dai, Bedreddin, Tekye Mescid, Demirtaş, Hoca Yunus, Hayreddin Paşa, Dâye Hatun, Kara Kadı, Kasap Hüseyin, Hacı İlyas, Tuz Pazarı, Kız Yakup, Kaygan, Kepezler, Köseler, Kefensüzen, Yeni Bezzâz, Yiğid-i Cedid, Yiğid-i Köhne mahallelerindeki kargaşayı önlemiştir.

Balıkpazar Karakolu; Ebu Şahme, Bilecik, Duhter-i Şeref, Reyhan Paşa, Zağfiranlılık, Kırk Merdiven, Mantıcı, Veziri, Veled-i Enbiya, Hacı Sevinç, Hoca Fetiş, Sağrıçı Sungur, Narlı, Simitçi, Şehre Küstü, Doğan Bey, Kiremitçi, Mecnun Dede, Veled-i Kazzâz, Veled-i Mîzân, Veled-i Veziri mahallelerindeki nizamı sürdürmüştür.

Maksem Karakolu; Eşrefiler, Tefriciye, Teminât Kebir ve Sağır, Arap, Araplar, Ali Paşa, Çardak, Kadem Eri, Üç Kuzular, Başçı İbrahim Bey, Hazret-i Üftade, Hıdırlık, Sivasiler, Şeyh Hamid, Şeyh Konevi, Mecidiye, Maksem, Molla Fenâri, Veled-i Celîb mahallelerindeki huzuru tesis etmiştir.

Merkez Karakolu; İbrahim Paşa, Cami-i Kebir, Hoş Kadem, Selçuk Hatun, Kara Şemseddin, Kara Şeyh, Alaca Mescid, Orhan Gazi, Hacılar, Hoca Tabib, Hoca Alizade, Simkeş, Şerafeddin Paşa, Şükrü Hoca, Sarı Abdullah, Kirişçi Kızı, Veled-i Harîri, Veled-i Nalbant mahallelerindeki istikrarı korumuştur.

Tatarlar Karakolu; İbn-i Bezzaz, İclâliye, Pazar-ı Esb, Davud Dede, Davud Kadı, Duâ Çınarı, Selimzade, Feyzullah Paşa, Meydancık, Yıldırım, İncirli, Çukur, Hacı Sevindik, Hacı Seyfeddin, Şükranîye, Kızlar, Mücellidi mahallelerinde disiplini sağlamıştır.

Kuruçeşme Karakolu; Eztebil Beyazıd Şah, Altı Parmak, İntizâm, Çırpan, Bulgarlar, Ahmed Paşa, HacıYakub, Hoca Hasan, Şehabeddin Paşa, Rusçuk, Selime, Attâr Hüsam, Kuruçeşme mahallelerinden sorumludur. Muradiye Karakolu; Elvan Bey, Ahmed Bey, Bıçk, Bahadır Ağa, Demir Kapı, Hamzabey, Azâp Bey, Şemsi Bey, Koca Naib, Kaya Paşa, Murad-ı Sâni, Gazi Aktimur, Hoca Cafer mahallelerindeki sistemi işler halde tutmuştur. Çekirge Karakolu ise sadece Hüdavendigar Gazi mahallesindeki asayîşi sağlamamakla yükümlüdür.

Bursa'da 1923 yılı itibariyle 177 mahalle bulunduğu anlaşılmaktadır. Karakollar ise şehrin muhtelif yerlerinde hizmet vermektedir. Ortalama bir hesap yapıldığında her karakolun 17-18 mahallenin nizamından sorumlu olduğuna dair bir çıkarım yapılabilir. Ancak mahallelerin büyüklüğü, küçüklüğü ve idari yapılanması ortalamanın altında veya üstünde bir mesûliyeti beraberinde getirmiştir. Nitekim Çekirge, Muradiye, Kuruçeşme, Tatarlar karakolları ortalamanın altındaki mahallenin huzurunu temin etmekte iken, Merkez, Sedbaşı, Balıkpazarı, Maksem, Hisar ve Tahıl karakolları ortalamanın üzerindeki mahallenin düzeninden sorumludur. Karakolların asayîşi sağlamakla yükümlü oldukları mahalleleri büyükten küçüğe doğru vermek gerekirse, Sedbaşı Karakolu ön plana çıkmaktadır. Sedbaşı Karakolu Bursa'nın 29 mahallesinden tek başına sorumludur. Hisar Karakolu sorumlu olduğu 23 mahalle ile ikinci sıradadır. Tahıl Karakolu 22, Balıkpazarı Karakolu 21, Maksem Karakolu 20, Merkez Karakolu ise 18 mahallenin asayîşini sağlamaktadır. Ortalamanın altında kalan Tatarlar Karakolu 17, Kuruçeşme Karakolu 13, Muradiye Karakolu 13, Çekirge Karakolu ise 1 mahalleden sorumludur.

Bu bilgiler ışığında Sedbaşı Karakolu'nun Bursa'nın en önemli karakolu olduğu ve yetki alanının geniş olduğuna dair bir çıkarım yapılabilir. Aynı yaklaşımla meseleyi ele alacak olursak Muradiye ve Çekirge karakollarının en önemsiz karakollar oldukları ve yetki alanlarının kısıtlı olduğu söylenebilir. Ancak sadece bu verileri dikkate alarak yapılacak yorumlar hatalı ve eksik olacaktır. Nitekim Çekirge ve Muradiye semtleri Bursa'nın en önemli ve yoğun nüfuslu yerleşim bölgeleridir. Karakollar, bir semtin demografik yapısı dışında, o bölgedeki suç yoğunluğu dikkate alınarak tesis edilmektedir. Bu bağlamda bölgedeki karakol yapılanmasını bu şekilde ele almak, bu durumu Bursa şehrinin yönetim sisteminin bir gereği olarak görmek gerekir. Bu açıdan meseleyi tekrar değerlendirdiğimizde, asayîşi temin etme hususunda zorluk çekilen yerlere daha fazla karakol açıldığı söylenebilir. Bununla beraber karakol sayısının az olduğu bölgelerde de iç huzur nispeten sağlanabilmiş olmalıdır. Karakolların bu haliyle bölge sakinlerine hizmet edecek yeterlilikte olduğu düşünülmektedir.

Ulaşım İmkânları

Bursa'nın stratejik konumu ulaşım imkânlarının geniş olmasını sağlamıştır. Nitekim bölgenin kara ulaşımı yanında, deniz ve demiryolu ulaşımı da mevcuttur. Mudanya-Bursa arasındaki demiryolu hattının uzunluğu 41 km civarındadır (Baykal, 1993: 24-25).

Mudanya'dan Bursa istikâmetine doğru sırasıyla Mudanya, Yürekli (Yörük Ali), Koru, Acemler (Çekirge), Muradiye ve Bursa isimlerinde 6 durak bulunmaktadır. Bu yolculuk ortalama 2 saat sürmektedir. İlk duraklar arasındaki mesafe nispeten daha fazla iken, Bursa şehir merkezine doğru duraklar arasındaki mesafe kısalmaktadır. Koru'nun aşağı yukarı hattın orta noktası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Koru'dan sonra 20 kilometrelik bir yolculukla şehir merkezine varılmaktadır. Başka bir ifadeyle yolcular, Koru'dan yaklaşık bir saat sonra Bursa şehir merkezine ulaşabilmektedir (Kınçov, 2009: 73; Ahmed Muhtar, 1339: 8-9).

Yolculuk 60 kuruştan 120 kuruşa kadar üç farklı tarifeyle yapılabilmektedir. Her gün 14:30'da hareket eden trenin üstü açık mevkii 60 kuruş, ikinci mevkii 90 kuruş, birinci mevkii ise 120 kuruşluk ücrete tabidir. Esasen bu hat ilk olarak Abdülaziz döneminde dar bir hat şeklinde yapılmış, ancak işletilemeyerek uzun süre atıl halde kalmıştır. II. Abdülhamid döneminde ise hattın tekrar işletilmesi gündeme gelmiştir. Mösyö Nagelmakers, Osmanlı Hükümeti'ne 30.000 Osmanlı altını vermek şartıyla ve 99 sene müddetle bu işi üstlenmiştir. Yapılan hazırlıklardan sonra bahsi geçen hat 1892 yılında tekrar hizmete açılmıştır (BOA, A.DVN.MKL, 32/22; BOA, MV, 62/15; Ahmed Muhtar, 1339: 7-8; Durak, 2003: 73).

Bursa'daki ulaşım ağlarından biri de deniz taşımacılığıdır. Ancak deniz taşımacılığı şehir içi ulaşımı için değil, şehir dışından Bursa'ya gelecekler için bir alternatiftir. Özellikle İstanbul'dan Bursa'ya gelmek isteyenler için İstanbul-Mudanya vapur seferleri önemli bir yer tutmaktadır.¹⁵ İstanbul'dan Mudanya'ya Fenerbahçe, Kınalı, Mudanya ve Sakarya isimli vapurlar çalışmakta, bu vapurlar Galata'dan muhtelif saatlerde kalkmaktadır. Bu yolculuk 4 saat kadar sürmektedir ve bilet ücretleri 105 kuruş ile 255 kuruş arasında değişiklik arz etmektedir (Ahmed Muhtar, 1339: 5-6). Bursa'nın Mudanya limanı vasıtasıyla Fransa ile doğrudan deniz bağlantısı da kurulmuştur. Nitekim 20. yüzyılın başında Bursa'ya gelen Fransız araştırmacı ve gazeteci Paul Fesch, bu hususta önemli bilgiler vermiştir. Öyle ki düzenli olmasa da Marsilya-Mudanya arasında vapur seferleri dahi yapılmaya başlamıştır (Çiftçi, 2017: 165; Günaydın & Kaplanoğlu, 2000: 218-220).

Bursa şehrine ait vilayet salnamesinden anlaşıldığına göre Mudanya tren istasyonu sahil şeridine kadar uzanmaktadır. Böylece uzun bir yolculuk sonrasında Mudanya limanına inen yolcular, hiçbir sorun yaşamadan Bursa şehir merkezine kadar trenle gidebilmektedir (HVS, 1313: 145). Ancak Gemlik limanı için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Gemlik limanı şehir merkezinden uzak bir noktada olduğu için bu limana gelen yolcular, yaklaşık yarım saat kadar daha süren zahmetli bir yolculuğa katlanmak zorunda kalmışlardır. Yolcuların çektikleri bu sıkıntı ilerleyen süreçte bazı şikâyetlere neden olmuştur. Bu nedenle şehir merkezine yakın bir noktaya yeni bir liman yapılarak bu sorun çözülmüştür (Kumaş, 2011: 183).

1923 yılının sonları itibarıyla İstanbul'dan Mudanya'ya her gün karşılıklı olarak birkaç sefer yapılmaktadır (Ahmed Muhtar, 1339: 5). Ancak işgal sürecindeki vapur seferlerinin ne sıklıkla yapıldığına dair bir bilgi yoktur. Bilindiği gibi İstanbul 4,5 yıl, Bursa ise 2 yıldan fazla işgal altında kalmıştır. İşgal kuvvetlerinin bu süreçte İstanbul ve Bursa arasındaki seferleri azaltması kuvvetle muhtemeldir. Hatta bu bölgelerde tam denetimi sağlamak isteyen işgal kuvvetleri vapur seferlerini tamamen kaldırılmayı da düşünmüşlerdir. Nitekim Bursa'nın kontrolünü sağlamaya çalışan Yunan işgal kuvvetleri İstanbul ile olan her türlü haberleşme ve

¹⁵ Bursa-İstanbul deniz yolu ulaşımı 19. yüzyılın son çeyreğine kadar istenilen seviyede değildir. Nitekim Ahmet Vefik Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen bir yazıda, sitem dolu ifadeler göze çarpmaktadır. Bahsedilen yazıda Bursa'da üretilen ham ipeğin İstanbul'a deniz yoluyla sevk edilemediği, başkent ile Bursa arasında düzenli vapur seferlerinin başlatılmasıyla bu sorunun çözülebileceği vurgulanmıştır. Nihayet kendisinin ve Bursalı girişimcilerin çabaları sayesinde, Mudanya ile İstanbul arasında 1871 yılında rutin feribot seferleri başlamıştır (Alkan Günay, 2009: 261).

irtibatı yasaklamışlardır (Kaya, 1999: 115-119). İstanbul ve Bursa'nın işgal öncesindeki vapur seferleri hakkında nispeten daha açık ve anlaşılır veriler mevcuttur. Örneğin 1886 yılında İstanbul ve Bursa arasındaki vapur seferlerinin haftanın 6 günü yapıldığı (BOA, Y.PRK. AZJ, 11/35), 1879 yılında ise seferlerin haftanın 4 günü düzenlendiği anlaşılmaktadır (Kınçov, 2009: 13). Öyle anlaşıyor ki arz talep dengesi ve ihtiyaca göre vapur seferleri azalıp, artabilmektedir.

Deniz seferleri ve demiryolu hattı Bursa şehri için önemli ulaşım araçlarıdır. Özellikle ipek ticaretinin akış merkezi olan Bursa, hammaddenin Fransa'ya gönderildiği Mudanya limanı ile bağlantı konusunda bir hayli aşama kaydetmiştir (Alkan Günay, 2009: 254). Bununla beraber Bursa'da kara taşımacılığı her zaman ön planda olmuş, değerinden bir şey kaybetmemiştir. Nitekim Bursa şehir merkezinden en uzak ve ücra noktalara kadar her yere kara taşımacılığı yapılmaktadır. Bu noktada arabacıların önemli bir görev icra ettikleri, ulaşımın bel kemiğini oluşturdukları söylenebilir. Kara taşımacılığında şehir merkezini çepeçevre kuşatan 22 durak mevcuttur. At arabacıları bu güzergâhlar arasında mekik dokumuşlar, bu duraklar arasında seyahat edenlere hizmet vermişlerdir.¹⁶

Duraklar arasındaki ücret tarifesini 10 kuruş ile 150 kuruş arasında değişiklik göstermektedir. Doğal olarak ücret tarifesini gidilecek yerin uzaklığına göre şekillenmiştir. Yakın mesafeler makul bir ücrete tabi iken, uzak mesafeler için nispeten daha fazla ücret belirlenmiştir. Bu fiyatlar dışında ilave ücret isteyen arabacılar hakkında ise kanuni işlem yapılacağı hatırlatılmıştır. Anlaşılan o ki bazı arabacılar Bursa'ya yeni gelen ve şehri tanımayan yerli ve yabancı turistlerden ücret tarifesinin üstünde fiyat istemektedir. Bu ikaz kötü niyetli arabacılar için caydırıcı bir nitelik taşımaktadır. Bununla beraber bu fiyatların gündüz için geçerli olduğu, akşam hava karardıktan sonra yapılan yolculukların tarifedeki fiyat üzerinden %50 zamlı olacağı da ifade edilmiştir (Ahmed Muhtar, 1339: 36-37).

Sonuç

Bursa'da çeşitli milletler bir arada bulunmasına rağmen en etkin unsur her zaman Türkler olmuştur. Osmanlı döneminde Müslüman ve gayrimüslim nüfus dengesi genel olarak aynı seviyede kalmıştır. Bu oranın %75 Müslüman, %25 gayrimüslim olacak şekilde sabitlendiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle Bursa'nın gayrimüslim nüfusu, genel nüfusun ancak 1/4'üne tekabül etmiştir. Ancak bu yapı I. Dünya Savaşı akabinde Bursa'nın işgaliyle tersine dönmüştür. Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu'da başlayan hukuksuz işgallerden Bursa da payına düşeni almış, Yunan işgaliyle geçen 1920-1922 yıllarında şehrin demografik yapısında önemli değişimler yaşanmıştır.

Nihayet 11 Eylül 1922'de Bursa işgalden kurtarılmış ve yeniden eski huzurlu günlerine dönmeye başlamıştır. Ahmed Muhtar tarafından kaleme alınan *Bursa Sergisi Rehberi* işte bu mutlu günlerin habercisidir. Bursa'nın işgalden kurtuluşunun birinci yıl dönümünde açılması planlanan serginin şehirde büyük bir mutluluk havası estirdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti döneminde Bursa'da açılan 1906 ve 1909 sergileri de hiç şüphesiz önemlidir. Ancak Eylül 1923'te organize edilmek istenen serginin en önemli özelliği, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin şehirde açtığı ilk sergi olacak olmasıdır. Bu noktada tüm yurttaki olduğu gibi Bursa'nın da Mustafa Kemal Atatürk'e derin saygı ve hürmet beslediği anlaşılmaktadır. Nitekim Bursa Sergisi'nin fahri heyetinin en başında kurtarıcı Mustafa Kemal Paşa'nın ismi zikredilmiştir.

¹⁶ Yolcuların inip bindikleri durakların isimleri şu şekildedir: Cami-i Kebir ve Belediye, Demirtaş İstasyonu, Muradiye İstasyonu, Kükürtlü, Çekirge'de Türbe ve Boyugüzel, Osman Gazi ve Hisar, Hastaneler, Yeşil, Emir Sultan, Maksem, Tuhm Mektebi, Acemler İstasyonu, Sedbaşı Adliye Dairesi, Sedbaşı Köprüsü, Menzilhane Önü, Pınarbaşı, Anadolu Otel, Kasr-ı Hümayun, Murad-ı Sani, Aşıklar, Yıldırım, Hamzabey ve Demirkapı.

Cumhuriyet öncesi ve sonrasındaki ekonomik yapıya bakıldığında, Bursa'da ipeğin ön plana çıktığı söylenebilir. Cumhuriyet öncesindeki yıllarda sermaye sahibi olarak gayrimüslimlerin daha aktif oldukları açıktır. Öyle ki şehirdeki ekonomik gücün önemli bir bölümünü gayrimüslimler oluşturmuşlardır. Ekonomik güçleri dolayısıyla şehirde söz sahibi olan gayrimüslimler, birçok fabrikanın sahibi konumundaydılar. Ancak Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele süreci Türk unsurunu ön plana çıkarmıştır. Savaş yıllarında gayrimüslim unsurların işgal kuvvetleriyle birlikte hareket etmesi Türklerin güven duygusunu zedelemiş, telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurmuştur. Anadolu'daki kesin zafer sonrasında Yunanistan ile nüfus mübadelesi gerçekleştirilmiş, millî iktisat politikasıyla Türk müteşebbislerin önü açılmıştır.

İstanbul'dan Bursa'ya düzenli vapur seferlerinin olması Bursa'ya olan ilgiyi arttırmıştır. Vapur seferlerinin sıklığı ve ücretinin makul seviyede olması yerli ve yabancı turistleri bölgeye çekmeye devam etmiştir. Bursa'ya direkt vapur seferlerinin olmaması İstanbul'dan gelecek yolcuların ilk olarak Mudanya'ya inmelerini ve oradan da trenle Bursa şehir merkezine gitmelerini gerektirmiştir. Bu durum Mudanya'nın hızlı bir şekilde gelişimine katkı sunmuştur. Yunan işgalinden sonraki kısa süreçte Bursa ve çevresinin hızlı bir gelişim sürecine girdiği açıktır. Nitekim bölgedeki otel, han ve hamamların sayısı ve doluluk oranları bu durumu ispatlamaktadır. Otel ücretlerinin hanlara göre daha pahalı olduğu, bir diğer ifadeyle hanların misafirlere daha uygun bir tarife sundukları anlaşılmaktadır. Bazı hamamlar da kendi bünyeleri içinde müşterilerine otel hizmeti sunmuşlardır. Ancak bu otellerin ücretleri konusunda elimizde bir bilgi yoktur. Ayrıca şehir içi taşımacılığında da bir hareketlenme söz konusudur. Nitekim bu artış nedeniyle at arabacıların güzergâhları yeniden düzenlenmiştir.

Bursa'nın asayiş noktasında pek güvenli bir bölge olmadığı açıktır. İşgal altında geçen iki yıl bu durumun temel nedenidir. Yunan askerlerinin işgal yıllarında halka uyguladığı kötü politika ve bu durumdan yararlanmaya çalışan haydutlar bölgedeki asayiş tamamen bozmuştur. Bursa'nın kurtuluşu ile birlikte şehrin tekrar eski günlerine dönmeye başladığı söylenebilir. Bölge asayiş konusunda bir düzene sokulmaya başlamış, bölgede bulunan karakollar vasıtasıyla iç huzur nispeten sağlanabilmiştir.

1923'te Bursa'da düzenlenmek istenen serginin yoğun bir ilgi gördüğünü söylemek mümkündür. Bahsi geçen serginin Bursa'nın işgalden kurtulmasının yıl dönümünde gerçekleştirilmek istenmesi Bursa halkının millî duygularını kamçılamıştır. Bununla beraber dönemin şartları gereği organizasyon gerçekleştirilememiş, beklentiler karşılanamamıştır. Ancak bu eser vesilesiyle Bursa'nın karakteristik ürünleri ön plana çıkarılmış, iktisadi özellikleri vurgulanmıştır. Ayrıca Bursa hakkında toplu istatistiki bilgiler veren bir külliyat ortaya konulmuştur. Böylece sonraki yıllarda düzenlenecek çalışmalara örnek teşkil edecek veriler, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin himâyesinde resmi olarak neşredilmiştir.

Bursa'nın sosyoekonomik yapısını gözler önüne seren *Bursa Sergisi Rehberi*'ndeki bilgiler ile Osmanlı salnamelerindeki veriler bazı noktalarda eşleşmektedir. Örneğin Cumhuriyet öncesi ve sonrasındaki süreçte Bursa'nın ulaşım imkânlarında fazla değişim olmamıştır. Deniz nakliyatı, demiryolu durakları, duraklar arasındaki mesafe ve ücret tarifesi gibi hizmetlerde durum oldukça sabittir. Bu durum Ahmed Muhtar'ın çalışmasını kaleme alırken Osmanlı salnamelerinden de bir hayli yararlandığını göstermektedir. Bununla beraber I. Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi sonrasında Bursa'nın işgal edilmesi, bazı verilerde değişikliğe neden olmuştur. Nitekim 20. yüzyılın başındaki salnameler ile Ahmed Muhtar'ın verdiği bilgiler arasında farklılıklar göze çarpmaktadır.

Bilgi Notu

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı)

A.DVN.MKL. (Sadaret Mukavelenameler), 32/22.

DH.İ.UM. (Dâhiliye İdare-i Umumiye), 20-31/14-22, 20/14.

MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları), 62/15, 221/49.

Y.PRK. AZJ. (Yıldız Arzuhal Jurnal), 11/35.

ATASE. (Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı)

K. 687, D/. 141, F. 3.

K. 687, D. 141, F.8-1.

K. 684, D/. 129, F. 5, F. 139.

Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye. (SDAO), 1285/1868, 1320/1902.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi. (HVS), 1306/1888, 1310/1892, 1313/1885, 1316/1898, 1324/1906, 1325/1907.

1927 Bursa Vilayeti Salnâmesi

1934 Bursa İl Yıllığı (tarihsiz), (Haz: S. Ataman), Bursa Vilayet Matbaası.

Gazeteler

Açıksöz Gazetesi, (7 Teşrin-i Evvel 1920).

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, Bursa'da bir mühim sergi (8 Temmuz 1923), Bursa fecayii (12 Temmuz 1920), bahtsız Bursa (12 Temmuz 1920), Bursa'yı soyuyorlar (29 Temmuz 1920), Bursa'da Yunanlılar (23 Ağustos 1920).

Vakit Gazetesi, (29 Temmuz 1920).

Diğer Kaynaklar

Abdülkadir, M. (2009). *Bursa tarihi kılavuzu*. M. F. Birgül, L. Çanaklı (Haz.), Bursa İl Özel İdaresi.

Akkuş, M. (2008). 19. yüzyılda Bursa'daki ipek ticaretini geliştirmeye yönelik bir kurum: Vapur kumpanyası ve nizamnamesi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (24), 1-20.

Akkuş, T. (2008). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa kent tarihinde gayrimüslimler*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Aktar, A. (2008) *Bursa'da devlet ve ekonomi bir masaldı Bursa*. E. Yenal (Haz.), Yapı Kredi Yayınları.

- Alkan Günay, N. (2009). Modernleşme Dönemi Bursa'sında ulaşımdaki gelişmeler. C. Çiftçi (Ed.), *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Bildirileri* içinde (251-269. ss.), Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Arslan, H. (2001). *XVI. yüzyılda Osmanlı toplumunda yönetim, nüfus, iskân, göç ve sürgün*. Kaknüs Yayınları.
- Baykal, K. (1993). *Bursa ve anıtları*. Hâkimiyet Tesisleri.
- Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele hatıraları*. Vatan Neşriyat.
- Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie : géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*. Ernest Leroux.
- Çiftçi, C. (2013). 1837-1908 sürecinde Bursa'da koza üreticiliği ve ipekli dokuma sektörü. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(24), 1-18.
- Çiftçi, C. (2017). *Bursa'da ipekçilik (1837-1990)*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Çizakça, M. (1980). A short history of the Bursa silk industry (1500-1900). *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, (23), 142-152.
- Dalsar, F. (1960). *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2016). *Medeniyetler ve şehirler*. Küre Yayınları.
- Dinçer, G. (1997). Ankara'nın başkent oluşunun anlamı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (37), 225-247.
- Dörtok Abacı, Z. (2006). İngiliz konsolosluk belgeleri ışığında Bursa ekonomisi (1848-1896). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(11), 159-171.
- Durak, S. (2003). *Bir modernleşme projesi olarak Anadolu'da demiryolları ve Bursa-Mudanya demiryolu hattı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Erder, L. T. (1976). *The making of industrial Bursa: Economic activity and population in a Turkish city 1835-1975*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Princeton: Princeton University.
- Erünel, E. (2023). *The economic and population geography of the Bursa region, 1820-1870*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fatma Hayrünisa. (2010). *1896 baharında Bursa (Orijinal ismi: Hüdâvendigâr Vilayetinde kısmen bir cevelan)*. N. Özdemir (Haz.), Bursa Kültür A. Ş.
- Günaydın, N. & Kaplanoğlu, R. (2000). *Seyahatnamelerde Bursa*. Bursa Ticaret Borsası Yayınları.
- Hacıbeyzade Ahmed Muhtar (1311/1894). *Şair hanımlarımız*. Matbaa-i Safa ve Enver.
- Hacıbeyzade Ahmed Muhtar (1314/1897). *Osmanlı memleketleri*. Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye Matbaası.
- Hacıbeyzade Ahmed Muhtar (1339/1932). *Bursa sergisi rehberi*. Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaa-i Halik ve Osmanlı Şirketi.
- Hasan Tâib. (2007). *Hatıra ya da Bursa'nın aynası hatıra-yâhud-mir'ât-ı Burûsa*. M. F. Birgül (Haz.), Gaye Kitabevi.
- Hülagü, O. (2001). *Millî Mücadele'de Bursa*. Emre Yayınları.

- İbnülcemal Ahmet Tevfik (2006). *Velosipet ile bir cevelan*. (Çev: C. Kayra), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (1992). Bursa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 6, (445-449. ss.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kalenderoğlu, M. (2021). Muhibban dergisinin II. Meşrutiyet Dönemi sosyal hadiselerine yaklaşımı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (99), 341-368.
- Kaplanoğlu, R. (2006). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*. Avrasya Etnografya Yayınları.
- Kara, M. (2020). Muhibban. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 31, (34-35. ss.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914)*. (Çev: B. Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kaya, M. (1999). *1918-1950 yılları arasında Bursa kazasının sosyal ve ekonomik durumu*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin taşıması: 16. yüzyıldan 19. yüzyıla Bursa'da toplumsal süreçler ve mekânsal değişim*. İletişim Yayınları.
- Kınçov, V. (2009). *Küçük Asya'da (1899) Bulgar gözüyle Bursa*. (Çev: H. Mevsim), Kitap Yayınevi.
- Korkmaz, G. & Eken, H. (2013). *Türkiye'de fuarcılığın ilk adımlarından 1909 Bursa sergisi*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.
- Kumaş, N. (2011). *II. Abdülhamid Dönemi'nde Bursa'da sosyal hayat (1876-1909)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lowry, H. (2003). *Ottoman Bursa in travel accounts*. Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications.
- Maden, F. (2013). Muhibban dergisinde Alevilik-Bektaşilik ile ilgili yazılar, şiirler ve haberler. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, (6), 125-172.
- Mağmumi, Ş. (2001). *Bir Osmanlı doktorunun anıları yüz yıl önce Anadolu ve Suriye*. (Çev: C. Kayra), Buke Yayınları.
- Mehmed Neşri. (1983). *Neşri Tarihi*. (Haz: M. A. Köymen), I, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Mutaf, A. (2003). *Salnamelere göre Karesi (1847-1922)*. Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı.
- Ömer Subhi (2007). *Ömer Subhi Bey'in Bursa seyahati Hüdavendigâr Vilayeti'nde bir hafta seyahat*. (Çev: N. Özdemir), Sentez Yayıncılık.
- Pınar, İ. (1996). *Yüzyılın başındaki Bursa*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Quataert, D. (1987). The silk industry of Bursa, 1880-1914. H. İslamoğlu İnan (Ed.), *The Ottoman Empire and The World Economy* içinde (284-299. ss.), Cambridge University Press.
- Rochebrune, A. (2007). *Dilber Kethy'nin Bursa ve İstanbul hatıratı (Mesaib-i İslâm)*. İ. Yurdakul (Haz.), Kitabevi.
- Saint-Laurent, B. (1989). *Ottomanization and modernization the architecture and urban development of Bursa and the genesis of tradition 1839-1914*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Cambridge: Harvard University.

- Setsini, D. (1789). *Voyage dans la Grèce asiatique, à la péninsule de Cyzique, à Brusse et à Nicée: avec des détails sur l'histoire naturelle de ces contrées*. Chez Leroy.
- Shaw, S. J. (1980). Ottoman population movements during the last years of the empire 1885-1914: Some preliminary remarks. *Osmanlı Araştırmaları*, 1(1), 191-205.
- Tanpınar, A. H. (2016). *Beş şehir*. Dergâh Yayınları.
- Taşpınar, İ. (2004). İznik Konsili (325) ve İslam kaynaklarındaki yeri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (26), 23-44.
- Teoman, Ö. & Bozpınar, C. (2022). Osmanlı Bursa'sında ipek sektörünün gelişimi: Dönemsel bir analiz. *Gazi Akademik Bakış*, 15(30), 157-176.
- Tepeyran, E. H. (1998). *Hatıralar*. F. İlkan (Haz.), Pera Turizm ve Ticaret A. Ş.
- Toprak, S. V. (2015). I. Dünya Savaşı'ndan sonra nüfus mübadelesi kapsamında Türkiye'ye göçenlere karşı Yunanistan'ın tutumunun İstanbul basınına yansımaları. *Türkiyat Mecmuası*, 25(1), 253-273.
- Türkün Dostoğlu, N. (2001). *Osmanlı döneminde Bursa 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıla Bursa fotoğrafları*. AKMED Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1947). *Osmanlı Tarihi. I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yaşayanlar, İ. (2013). *Osmanlı dönemi Bursa otelleri*. Nilüfer Belediyesi Yayınları.
- Yüceer, S. (2005). *Tanıkların anlatımıyla Bursa tarihi*. Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Zamir, M. (1981). Population statics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 17(1), 85-106.

EXTENDED ABSTRACT

Bursa, one of the first regions conquered by the Ottoman Empire, has always been an important city due to its proximity to Istanbul and its strategic location. It can be said that Bursa did not lose any of its value until the last period of the Ottoman Empire. The changes that this city went through in the last years of the Ottoman Empire were somehow transferred to the newly established Republic of Türkiye. Changes in the administrative and demographic structure have indirectly affected the socio-economic structure. The most important issue that stands out in the administrative structure of the city is the gradual shrinkage of the city's surface area. As a matter of fact, Bursa, which had a larger area than many European countries at the beginning of the 20th century, gradually shrank with the Second Constitutional Monarchy and the Republic. There have also been major changes in demographic data. The ratio of non-Muslims to the general population in the city is around 1/4. However, the Greek occupation of Bursa between 1918 and 1920 also reversed the demographic structure. With the successful completion of the national struggle, the demographic structure of the city began to return to its former state.

After briefly discussing the administrative and demographic structure of Bursa, the socio-economic structure of the city was evaluated in detail. Accommodation facilities, transportation facilities, workplaces, security problems and professional groups in the city are explained. When we look at the economic structure before and after the Republic, it can be said that silk came to the fore in Bursa. While non-Muslims were more active as capitalists in the years before the Republic, the national struggle process brought the Turkish element to the forefront. After the decisive victory, importance was given to the national economic policy and the way was opened for Turkish entrepreneurs.

The existence of ferry services from Istanbul to Bursa has continued to attract local and foreign tourists to the region. The railway line operating between Mudanya and Bursa also contributed to the transformation of the city. Despite sea and railway transportation, land transportation has never lost its importance in Bursa. Horse carriages operated on different routes have become an indispensable element of the city. During this period, the hotels, inns and baths in the region also contributed to the socio-economic development of the city. It can be said that Bursa is not a very safe region in terms of public order. The main reason for this situation is the period under Greek occupation. The bad policies implemented by Greek soldiers against the people during the occupation years and the activities of bandits who tried to take advantage of this situation disrupted the public order in the region. It can be said that with the liberation of Bursa, the city started to return to its old days. The region was put in order in terms of security, and internal peace was relatively achieved through the police stations in the region.

It is possible to say that the exhibition planned to be held in Bursa in 1923 attracted great attention. The fact that the aforementioned exhibition was planned to be held on the anniversary of Bursa's liberation from occupation stirred up the national feelings of the people of Bursa. However, due to the conditions of the period, the organization could not be realized and expectations could not be met. However, through this work, the characteristic products of Bursa were brought to the fore and its economic features were emphasized.

It is indisputable that Bursa is an important city worth investigating. Indeed, the literature written on Bursa clearly confirms this situation. However, it is seen that the political arena is mostly evaluated in these studies, and the socio-economic perspective remains in the background. This study was written primarily to fill the gap in this area. It is hoped that this study will contribute to the history of Bursa and fill the academic gap in this area. Our study was based on the Bursa Exhibition Guide and supported by other literature from the period. In this context, archival sources, state and provincial yearbooks were examined in detail, and sources written on the city of Bursa were utilized. The existing literature was blended with Ahmed Muhtar's perspective, and a new idea was put forward regarding the socio-economic structure of the city of Bursa.